

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ «ГІДНІСТЬ»**

**КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В
УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції

Кам'янець-Подільський

2012

УДК 94(4)«1991/...»(063)

ББК 63.3(4)6я431

К-78

Рецензент:

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія:

Степанков В. С., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, академік УАІН, голова науково-дослідного центру країн Центрально-Східної Європи (науковий редактор);

Нечитайло В.В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології;

Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії.

К-78 Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації. Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – 40 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників науково-теоретичної конференції присвячений проблемам демократичної трансформації країн Центрально-Східної Європи, яку було проведено на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у квітні 2012 року.

Розрахований на науковців, пошукачів, студентів, освітян і усіх, хто цікавиться проблемами новітньої історії зарубіжних країн, політології та соціології.

УДК 94(4)«1991/...»(063)

ББК 63.3(4)6я431

**Видання здійснене за підтримки Василя Гаврилюка
(Асоціація керівників малого та середнього бізнесу)**

К-ПНУ імені Івана

Огієнка, 2012.

**В.С. Степанков, доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії**

ВСТУПНЕ СЛОВО

На мою думку, тема, якій присвячена нині науково-теоретична конференція, відзначається особливою актуальністю. По-перше, змушений констатувати той факт, що в комплексі своїх основних проблем вона майже не вивчається в Україні (зазвичай досліджуються окремі аспекти у тих чи інших країнах). Внаслідок чого нам надзвичайно важко збагнути цілісну картину процесів демократичної трансформації в ЦСЄ та місця й ролі у них України.

По-друге, сформувалася несугарна традиція хронічної недооцінки значимості історичної ролі в минулому й сучасному житті Європи даного регіону. Не слід обмежувати цивілізаційний простір Європи лише країнами її центральної та західної частин. Такий підхід явно спрощує й збіднює змістовну наповненість поняття «європейська цивілізація», що сформувалася на підмурках християнства й таких визначальних античних цінностей як «вільна людина – громадянин», «приватна власність» й «римське право». Не виключаю також такого варіанту перебігу майбутніх подій, за якого країни ЦСЄ зможуть відіграти надзвичайно важливу роль у збереженні національно-духовної ідентичності європейських націй у протистоянні з космополітизмом глобалізаційних процесів й експансією ісламської та китайської цивілізацій.

По-третє, для України, що безнадійно застрягла на початковому етапі демократичної трансформації й уже 20 літ тупцяється на місці, заблукавши у «трьох соснах» вибору: національної самоідентичності, необхідності проведення глибоких реформ та європейського шляху розвитку, є винятково цінним досвід країн ЦСЄ, які успішно подолали чи долають важку спадщину розбудови комуністичного суспільства. Без нього будемо або «відкривати велосипед», або товктися лобом об стіну, або успішно прямувати дорогою Івана Сусаніна. Іншого не дано! Його (досвід) можна досягнути лише шляхом вивчення. І в цьому відношенні наша конференція слугує маленькою часткою цього процесу опанування необхідних знань для розбудови у нашій країні демократичного громадянського суспільства.

Вона присвячена розгляду ряду науково-важливих проблем поступу країн ЦСЄ за останніх 20 років, що становлять собою важливу епоху історії європейської цивілізації. Це у межах новітньої історії немалий час, аналіз якого дозволяє не лише окреслити, але й збагнути сутність нових тенденцій демократичної трансформації їхніх суспільств, побачити спільне й відмінне, негативне й позитивне тощо. Вимальовується також вельми неприглядна картина явного відставання України у цих процесах, яке починає таїти реальну загрозу збереження її суверенітету, загрозу можливості подолання руїни української нації. Щиро зичу учасникам конференції творчої наснаги й плідного обміну думками.

**В. П. Газін, доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії**

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЦСЄ: ДО І ПІСЛЯ КОМУНІЗМУ

Центрально-Східна Європа (ЦСЄ) як територіальна й політична субстанція, охоплюючи великий проміжний простір між розвинутою Західною Європою і Євразією, на якому розташовані 18 країн, займає серединну смугу континенту і характеризується широким розмаїттям суспільних процесів, які відрізняються від першого й другого сусідства. Показники їх розвитку дуже й дуже відмінні. Сьогодні тут виділяються молоді енергійні суспільства із заповзятою національною елітою: словенське, польське, чеське, і є суспільства, втомлені безплідними роками очікування об'єктивних змін без рішучих спроб прикладання суб'єктивних зусиль, обтяжені безнадією й обманом з боку їх же елітарної й багаточисельної частини – українське, білоруське, певною мірою, з відомих причин, – сербське, македонське, боснійське тощо. Звідси й різні темпи і ступінь очищення від тоталітаризму. В одних (Словенія, Чехія,

Польща, Угорщина) – рішуче, енергійне, ефективне й ефектне. У Болгарії, Румунії, Сербії – затяжний процес ліквідації феодальних атавізмів, що чітко сплелися із залишками комунізму в державному й суспільному устрої та свідомості людей. У третіх (Білорусія, Україна) – боязке, зигзагоподібне, в стилі ленінського танго «крок вперед, два кроки назад», з головою, повернутою у минуле, з безперервним тупцюванням на місці з оглядками на колишній імперський центр, який, своєю чергою, прагне повернути собі колишню вагу й місце.

Уже в середні віки територія ЦСЄ стала регіоном, за який ніколи не припинялася боротьба між великими і сильними державами. Хто володів ЦСЄ, той мав контрольний пакет впливу у Європі. Вона стала ще гострішою, коли на просторах ЦСЄ зійшлися кордони великих європейських та євразійських імперій. Якщо англійські і французькі завоювання на кінець XIX ст. були за межами Європи, то Австро-Угорщина, Німеччина, Росія й Туреччина володіли колоніями в ЦСЄ. Вестфальський порядок, що встановився всередині XVII ст. й прагматично акумулював і враховував руйнівний досвід Тридцятилітньої війни, передбачав дотримання всіма великими державами Європи принципу рівноваги сил. Погроза застосування воєнних санкцій проти його порушників, яких завжди вистачало, здавалося, сприяла забезпеченню існування малих і середніх державних утворень. Тим не менше, час від часу європейський світ зривався з котушок внаслідок утилітаристських імперських прагнень, що загострювало загальну ситуацію і робило Європу неспокійним континентом. Причини лежали на поверхні: прагнення великих силовим шляхом не тільки досягнути своїх зовнішньополітичних гегемоністських цілей, але й розрядити внутрішні труднощі, пов'язані з боротьбою приречених на відсталість, поневолення, бездержавність, одвічну другосортність поневолених народів, які поряд з титульною нацією становили значну частину населення імперій, а інколи й переважну.

У цьому сенсі Вестфальська система європейського порядку не стала повноцінним стримуючим фактором. Підтримувана нею рівновага сил зазвичай порушувалася війнами, відповідальність за які однаково лягає на Західну Європу й Євразію. Усі ці війни прямо чи опосередковано були війнами за вплив у Центрально-Східній Європі. Їх головними фігурантами були Польща, Швеція, Росія (польсько-російські війни після Переяславської ради у другій половині XVII ст., російсько-шведська Північна війна 1700-1721 рр., Семилітня війна 1756-1763 рр., наполеонівські війни кінця XVIII – початку XIX ст., де головними фігурантами виступали Франція, Росія, Англія, Австрія і Пруссія. Кримська війна 1853-1856 рр. між Росією, з одного боку, Туреччиною, Англією і Францією, з іншого, яка була демонстрацією прагнень царизму, використовуючи панславізм, закріпитися на Балканах. Щоб врятувати ісламську Туреччину, на її боці виступили Англія та Франція. Чому? Тому, що Туреччина для Європи була «тим злом», яке не могла переступити Росія, щоб виграти битву за Центральну Європу. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр., була конфліктом такого ж роду. Як продовження, за нею розгорілися балканські війни 1912-1912 рр. В усіх цих воєнних конфліктах про силу права не йшлося, Верх, як правило, брало право сили.

Після завершення об'єднання Німеччини попередній порядок у системі європейської рівноваги сил зазнав серйозних метаморфоз. У боротьбу за ЦСЄ самостійним чинником вступила могутня й агресивна Німеччина, яка, виходячи зі свого центральноєвропейського становища, заявила своє географічне право на безроздільне домінування в Центральній Європі. Появою третьої сили у Європі було поставлено під питання подальше функціонування Вестфальської системи

Заява Німеччини на панування в ЦСЄ виразилася в доктрині «Серединної Європи». *Mitteleuropa* задумувалась «як здійснення континентальних цілей Німеччини» і «як базис німецької «світової політики» [1, с. 142]. Як наслідок, виник агресивний трикутник претендентів на володіння ЦСЄ. Трикутник відомий своєю непередбаченістю. Втручання Німеччини у боротьбу між Західною Європою і Євразією за ЦСЄ різко ускладнило й поглибило ситуацію на європейському континенті, не залишило шансів ні спокою, ні

колективній безпеці. Однак Перша світова війна, забравши десятки мільйонів життів, залишивши згарища та руїни, породивши у вигляді суспільних аберацій комунізм і фашизм, не розв'язала вузли суперечностей, що існували. Гадається, слова Г. Кіссінджера, що європейські політики «повинні були зрозуміти, що загальна доктрина колективної безпеки не спрацює, поки не охопить три найсильніші нації світу: Сполучені Штати, Німеччину і Радянський Союз» [2, с. 223].

Однак після 1918 р. це було зі світу фантастики, оскільки Англія і Франція упивалися перемогою, США повернули назад у шкаралупу ізоляціонізму; Німеччина, охоплена смутком поразки, стала готуватися до реваншу, а більшовицька Росія з перших же днів свого існування взяла курс на здійснення світової комуністичної революції. ЦСЄ, своєю чергою, з падінням європейських та євразійських імперій проходила стадію виникнення і становлення нових національних держав. Однак її майбутня доля ніскільки не була забезпечена стабільністю і миром. Напроти, уже в Локарно (1925 р.) великими європейськими державами було юридично оформлено тимчасовий (ненадовго) і хиткий (не знімав проблем) компроміс між Англією, Францією, Італією, з одного боку, та Німеччиною, з іншого, за рахунок країн ЦСЄ, в першу чергу Польщі і Чехословаччини. Останні, піддані в Локарно політичному ostracizmu, відчували наближення нового раунду боротьби між великими країнами колишньої Антанти й Німеччиною, що поступово не без їх економічної і фінансової допомоги, оговтувалася від поразки 1918 р., за ЦСЄ, в якій їм призначалася роль розмінних монет у великих політичних ставках.

Однак, це ніскільки не означало припинення боротьби за ЦСЄ між Західною Європою та Євразією. Боротьби, в якій Німеччина, переслідуючи власні цілі і знаходячись в стадії накачування м'язів, змушена була вдатися до тонкої політики лавірування, в якій стосунки з обома сторонами (західноєвропейською та радянською), мали створювати рівновагу сил, як спосіб виживання і накопичення ресурсів, як засіб отримання підтримки й розуміння з обох боків. Німецька політика до 1933 р., яка будувалася на протистоянні між більшовицькою Росією і демократичним Заходом, надалі стала видозмінюватися в сенсі підготовки до нового етапу боротьби за світове панування, головною умовою досягнення якого бачилося оволодіння ЦСЄ

Радянський Союз, своєю чергою, вдався до політики загравання, в колі інтересів якої опинився і Захід, і нацистська Німеччина. Така поведінка, особливо в 1939 р. призвела до ситуації, в якій ЦСЄ була поділена між нацистською Німеччиною та СРСР. А після 22 червня 1941 року стала зоною безроздільного панування нацистської Німеччини.

Для радянського народу цілі у війні 1941-1945 рр. були повністю досягнуті, радянського керівництва – лише частково. Завдання покінчити із західними демократіями і окупувати всю Європу, як запоруку успішної світової комуністичної революції, не було досягнуто. Парад діючої армії 24 червня 1945 р. не став апогеєм радості від здобутої перемоги. Попереду були ще серйозні політико-дипломатичні змагання за головну здобич, яка була вирвана у нацистів – Центральну і Південно-Східну Європу. (нині у чисто політичній номінації – ЦСЄ). Демократичний Захід, з свого боку, не розглядав Серединну Європу як воєнну здобич, суворо притримуючись статей Атлантичної хартії від 14 серпня 1941 р., яку, між іншим, підписав і Радянський Союз 24 вересня 1941 р., котра зобов'язувала союзників по антигітлерівській коаліції будувати післявоєнний світ без анексій і контрибуцій, надати народам, визволеним від нацистської окупації, право вибору суспільного ладу, що Москвою було проігноровано після завершення війни. Західна Європа, що через жорсткий контроль СРСР над ЦСЄ, втратила статус центра світової політики [3, с. 3], з метою відновлення рівноваги сил на континенті та й у світі, відповіла консолідацією своїх рядів під егідою США.

Більше того, Радянський Союз вдавшись до радянзації і комунізації окупованих країн, став вибудовувати в них своє органічне продовження комунізму в територіальному, суспільному та ідеологічному сенсі. Комунізм у цих країнах не був суспільним ладом

власного розливу, як це мало місце в Росії після 1917 р., а наслідком закордонного походу Червоної Армії в 1944-1945 рр., яка й надалі, аж до краху комуністичної системи взагалі, залишалася його воєнним гарантом і не дрімаючим сторожем. Як відомо, Радянський Союз не раз вдавався до силових дій (придушення червненого повстання 1953 р. у НДР, потоплення в крові угорської революції 1956 р., вторгнення 1968 р. в Чехословаччину тощо), якщо народ якої-небудь з країн так званої народної демократії раптом заявляв про свої права жити в цивілізованому демократичному світі. Комунізм і Радянський Союз для них стали синонімами. Постійно наростало неприйняття того й іншого. І всі заяви про найпрогресивніший лад викликали лише іронію. Оскільки комунізм – різновид тоталітаризму, який ніскільки не залежить від розвитку продуктивних сил, на що спирався К.Маркс і, що цілком свідомо ігнорував В.Ленін. Адже людство на зорі своєї історії уже жило за умов колективного розподілу, охарактеризованого істориками як суспільство первісного комунізму. Так що посилення на закономірності поступального розвитку у становленні комунізму є некоректні й голослівні. Навпаки, комунізм, як тоталітарна система, більш викінчений там, де суспільному розвитку притаманна відсталість і низький рівень життя. ЦСЄ виявилася в центрі системного протистояння і конфронтації між Заходом (Західна Європа та Північна Америка) і Сходом (Євразія), епіцентром «холодної війни», яка для Заходу була знаряддям стримування комунізму, для Сходу – способом існування.

Крах комунізму, як надуманої системи, без війни, будь-яких інших суб'єктивних і об'єктивних катаклізмів, лише під тягарем своєї власної неспроможності, розвернув ЦСЄ у бік Заходу. Комуністичний Радянський Союз, втративши плацдарм комунізації Європи й світу, втратив по суті справи самого себе. Країни ЦСЄ відходять від ролі яблука роздору у європейському світі. Однак завдання, яке постає перед Центрально-Східною Європою, як важливим чинником стабільності й безпеки, стане реальністю за умови, якщо країни регіону стануть сильними економічно й соціально, досягнуть західного рівня демократизації усіх суспільних сфер. Нині, за умов глобалізації і розвитку демократії, для країн ЦСЄ вперше в історії відкрилися перспективи позиціонувати себе як рівноправних й органічних членів європейського дому. Хоча до цього багатьом з них предстоїть ще довгий і непростий шлях, особливо для тих, які внаслідок різного роду причин відстають в трансформаційному процесі [4, с. 53-98].

Список використаної літератури

1. Поп И.И. «Срединная Европа» в планах кайзеровской Германии в период первой мировой войны // Исследования по славяно – германским отношениям. – М., 1971. – с. 142.
2. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 199. – с. 223.
3. Майоров М.В. Россия и Европа: история и современность // ННИ. – 2011, № 4. – с. 3.
4. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика. – К., 2009. – с. 53-98.

**Г.Б.Вонсович, кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і соціології**

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ПЕРІОД ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У КРАЇНАХ ЦСЄ (КІНЕЦЬ 80-Х – 90-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ).

Історію сучасних пострадянських держав називають історією боротьби за громадянське суспільство. Сам термін, що виглядає сьогодні як головне гасло опозиції, спрямований проти комунізму, набув популярності лише в 80-і роки. Але відсутність терміна аж ніяк не означало відсутність його концепту (поняття). Поняття “громадянське суспільство” постало одночасно з дисидентським рухом, виступаючи під такими термінами, як “незалежна культура”, “паралельні структури”, “альтернативне суспільство”. Початок вживання терміна “громадянське суспільство” частіше за все пов’язують із рухом “Солідарність” у Польщі.

Потім він набув поширення в Угорщині, Чехословаччині, хоча в останній його частіше заміняли терміном В. Бенди “паралельний polis” [1, с.83].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. термін “громадянське суспільство” набув свого поширення й у республіках колишнього СРСР. Визначну роль в цьому процесі відіграло зростання популярності терміна на Заході. Проте, приміром, Е.Арато вбачає у відродженні ідеї громадянського суспільства дарунок, отриманий Заходом від Східної Європи і Південної Америки. Так ідея громадянського суспільства, практично цілком забута у попередні роки, одночасно з’явилася в багатьох місцях.

Поняття “громадянське суспільство” увійшло до наукового вжитку вчених постсоціалістичних країн ЦСЄ як щось загальнозрозуміле, таке, що не потребує роз’яснень. Ним стали користуватися і для визначення мети розвитку, і для вираження існуючої системи опозиційної діяльності - незалежних від держави структур. Мова йшла про створення і/або відтворення знищеного комуністами громадянського суспільства. Найчастіше його використовували у пропагандистських, а не в аналітичних цілях. Проте недостатня визначеність терміна не применшувала його значення, оскільки саме відродження ідеї громадянського суспільства апелювало скоріше до повсякденних асоціацій із словами “суспільство” і “громадянин”.

Феномену громадянського суспільства в ліберальній традиції відповідають типологічні риси: пріоритет приватної власності і пов’язаних з нею інтересів власників; наявність “середнього класу”; високий рівень можливостей самореалізації особистості; функціонування значної кількості соціально-політичних і частіше правозахисних організацій; розвиток і ствердження громадянськості через взаємний обмін ознаками і якостями з інститутом державності, за принципом “політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного” [2, с.31].

У постсоціалістичних країнах виявляє себе інший тип громадянського суспільства, ніж на Заході. В ньому переплітаються авторитарні і демократичні характеристики.

Р. Дарендорф слушно вважає, що дорога до свободи веде туди, де можливе створення більш відкритих форм держави і суспільства. На цьому шляху варто пам’ятати про дві умови, на яких акцентує вчений: 1) немає ніякого сенсу в переході від “капіталізму” до “соціалізму”; дорога до свободи - це тільки перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого, яке повинно стати механізмом для виявлення альтернатив; 2) в ідеалі громадянські суспільства ніхто не вибудовує - вони розвиваються самостійно, але в перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, щоб чекати, що все відбудеться саме собою; необхідно будувати незалежні організації й інститути як додаткову ланку між урядом і індивідом [3, с.69-75].

Ідея громадянського суспільства виникла у Східній Європі, насамперед, як ідея антидержавна, оскільки завдання полягало у створенні такої сфери суспільної взаємодії, яка б не мала нічого спільного із владою, урядом. Польські дослідники Є.Вятр, Р.Парадовський, Є.Шацький та ін. констатували, що у своєму неприйнятті існуючої системи східноєвропейці вирізнялися спільною характерною особливістю: бунт проти тоталітарної держави завжди був проявом солідарності з якою-небудь, нехай навіть уявною, недержавною спільністю [4; 5; 1]. Особливістю було те, що пошук суспільної солідарності, прагнення до справедливості явно переважали в уявленні опозиції ідеї самоцінності і незалежності особистості. Заперечення всього офіційного, недержавного не означало прийняття цінностей індивідуалістичних, але радше означало визнання цінностей дійсно суспільних. Тому заперечення “реального соціалізму” поєдналося з прийняттям цінностей, аж ніяк не чужих соціалізму.

Демократична революція в соціалістичній частині ЦСЄ була підготовлена процесом визрівання / реанімування елементів громадянського суспільства, що існувало в самій тоталітарній системі, але поза її владними структурами. Парадоксально, але в радянській соціально-політичній системі постійно були присутні елементи невдоволення більшовиками,

які співіснували з елементами народної віри в успіх соціалістичного експерименту, що дозволяє говорити про існування громадянського сектора й у радянському суспільстві.

У СРСР майже єдиним реальним елементом громадянського суспільства, який виробляє суспільну думку, став інститут сім'ї. За даними вітчизняних соціологів Є. Головахи і Н. Паніної, населення України найбільшою мірою довіряло “самому собі”, сім'ї і родичам”. Рівень довіри мав позитивне значення (окрім себе, сім'ї і родичів) тільки у “сусідів”, “колеги” і “співвітчизників”. У таких інститутах як армія, церква і духовенство він дорівнював нулеві. Усі ж інші інститути суспільства характеризувалися негативним рівнем довіри. Причому Верховній Раді, Президенту й уряду населення України довіряло менше, ніж астрологам [6, с.57]. Відмова ж від абстрактних ідей (комунізм, соціалізм, капіталізм і націоналізм) свідчило про відсутність достатньо авторитетної соціальної сили, якій би довіряло населення.

Ідея приватної власності навіть для “найбільш західних східноєвропейців” – чехів, була менш важливою у порівнянні з ідеєю політичного плюралізму, зокрема ліквідації монополії Компартії. В чеському суспільстві, як і в румунському, болгарському, албанському, реєструвалася найбільша серед країн регіону кількість не “риночників”, а саме “демократів”.

Інтерпретація ідеї автономії особистості, яку можна знайти в дисидентських текстах, дослідникам уявляється дивно обмеженою в порівнянні з її класичною інтерпретацією в рамках західноєвропейської ліберальної традиції. Як відзначає Є. Шацький, “за певних умов антидержавний індивідуалізм переходить в індивідуалізм, який є спрямованим на пошук підтримки в суспільстві... і можна стверджувати, що ми маємо справу зі своєрідним “колективістським індивідуалізмом” ” [1, с.78]. Інакше кажучи, дисиденти плекали ідею моральної революції, оскільки гасло “жити по правді” сприймалося як заклик до громадської непокори.

Соціальні, або громадянські рухи “Солідарність” у Польщі, “Громадянський Форум і Громадськість проти насильства” у Чехословаччині, “Спілка вільних демократів” в Угорщині, “Новий форум” у НДР, “Спілка демократичних сил” у Болгарії, “Саюдіс” у Литві, “народні фронти” в Латвії й Естонії орієнтувалися на завоювання політичної влади шляхом участі в “круглих столах”. У теорії і, певною мірою на практиці, їхньою особливістю була прихильність до ненасильства. 1990 р. “Громадянський Форум” у Чехословаччині переміг з абсолютно неполітичним гаслом “Правда і любов переможуть неправду і насильство”. Майбутній президент Чехословаччини, драматург В. Гавел виступав за рухливо структуроване громадянське суспільство, у якому партії відіграють тільки “належну роль”. Гавел висунув принцип не політичного, а морального протистояння тоталітаризму.

У соціально-політичній реальності того часу каталізатором змін, які відбувалися, стали не стільки відсутність громадянських прав і демократичних свобод, скільки протест проти привілеїв пануючої верхівки (“мисливських хатинок”, рахунків в іноземних банках і т.д.). До ідеї зміни системи призвели не патріотичні громадянські почуття “звільненого обивателя”, а сплеск споживацьких очікувань щодо підвищення рівня добробуту; надія на досягнення західного рівня і стилю життя. Як відзначає М.Ю.Рябчук, саме ця - “утопічна візія” - ліберальної демократії, ринкової економіки, європейської цивілізації - й лягла в основу тієї “програми спільного майбутнього”, яка об'єднала населення України на референдумі 1 грудня довкола ідеї незалежності [7, с.80]. На той час запанувала ідея громадянської власності – ідеальної частки кожного громадянина-співвласника в загальній власності всіх громадян. На відміну від капіталізму та соціалізму, такий устрій вбачався “цивілізмом”, “цивілітарним устроєм” (від латинського слова - *civis* - громадянин). Чинник “надії” став сприйматися як головний символ суспільного прогресу. Більшість серед тих громадян України, хто голосував на референдумі 1991 року мріяла про економічне диво. На це була спрямована агітація РУХу щодо відокремлення від СРСР. У багатьох пострадянських країнах потужним чинником розширення потенціалу протесту була мобілізація зневаженого національного почуття (Польща, Угорщина, Чехословаччина).

Середній східноєвропеєць, який сформувався в атмосфері відхилення від ідеологізованих норм громадського життя, виступив у той час в ролі спостерігача, який був сповнений надій на зміни, що йдуть “згори”. Представник чеської опозиції Й. Румл у 1989 р. зазначав, що чехи раптом із жахом усвідомили, що стали вільними без їхнього власного втручання. Ту ж специфіку модернізації польський вчений Т.Ольшанський відзначав і в Україні, вважаючи, що сучасні труднощі України зумовлені, насамперед, тим, що вона в серпні 1991 р. не завоювала і не здобула, а лише отримала незалежність.

Однак, соціальні рухи кінця 80-х - 90 -х років не змогли знайти стійких інституціональних форм, і громадянське суспільство, яке почало бурхливо розвиватися, залишилося фактично неструктурованим. Точніше, його антидержавні структури не змогли залишатися неполітичними (тобто - недержавними) і увійшли у владу, створюючи, як правило, законодавчу її гілку.

Список використаної літератури

1. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // Полис – 1997 - №5. – С.68-88.
2. Кочетков А.П. На пути к гражданскому обществу. – М., 1992. – 325 с.
3. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. - №9. – С.69 –75.
4. Вятр Е. Восточная Европа: судьба демократии [Фрагм. кн. польск политолога “Закат системы. История и перспективы демократического социализма в Восточной Европе”] // Социс. – 1992. - №1. – С. 6-19.
5. Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. - 1999. - №6. - С.3 - 31.
6. Панина Н.В., Головаха Е.І. Тенденції розвитку Українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники. – К., 1999. – 152 с.
7. Рябчук М.Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство “розбудова держави” - К.: “Критика”, 2000. – 262 с.

**Т.В.Білецька, кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри політології і соціології**

ОСОБЛИВОСТІ ХАРАКТЕРУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Оцінюючи природу суспільств і політичних режимів, сформованих у результаті демократичної трансформації пострадянського простору, більшість авторів схилиються до категорії “гібридні режими” (Л Даймонд, В. Гельман, Л. Шевцова). При цьому, під гібридністю розуміється неорганічне поєднання деяких взаємовиключних якостей: з одного боку, формально сформовані демократичні інститути, процедури і норми, а з іншого – реальні політичні дії далекі від демократичних. Щорічні огляди “Freedom House” на початку 2000 р. віднесли ряд пострадянських держав (серед них Україну) до “частково вільних” країн, які не демонструють ні істотного прогресу ні занепаду по відношенню до політичних прав і громадянських свобод [1; 55].

Для означення трансформаційних процесів, використовуються зазвичай категорії: “зміни”, “перетворення”, “системна криза”, “модернізація”, “трансформація”. При цьому дослідники, захоплюючись часто термінологічними конструктами, втрачають можливості адекватно оцінити і вловити специфіку тих процесів, що відбуваються в межах українського

соціуму. Погоджуємося із думкою Є. Головахи про недоцільність надмірної концентрації уваги на термінології, а перенесення її на вивчення унікальності цього історичного феномена, зумовленого одночасно, з одного боку, процесами подолання комуністичної спадщини в економіці, політиці, ідеології, а з іншого – побудовою нової “посткомуністичної” державності. Ці зміни, підкреслює він, є унікальними і становлять винятковий інтерес через наявність феномена “посткомуністичного суспільства, що трансформується”. В даному контексті заслуговує особливої уваги питання випадковості чи закономірності його виникнення, оскільки відповідь на нього, визначає перспективу завершення перехідного періоду і становлення нової суспільної системи [2;7].

На унікальність трансформації пострадянських суспільств наголошують і російські дослідники. Так, на думку О. Глухової, особливості переходу полягають в одночасному розгортанні чотирьох різних процесів: будівництва національної держави, введення ринкової економіки, що здійснюється здебільшого політичними методами, демократизації політичної системи і формуванням громадянського суспільства. При цьому вона наголошує на надзвичайній швидкості та бідності ідейного змісту цих перетворень, а також установки політичної еліти, яка прийшла до влади на збереженні і підтриманні соціально-політичної стабільності [1; 55].

Незважаючи на вагому кількість досліджень трансформаційних процесів, досі відсутні чіткі підходи у визначенні змісту поняття “трансформація”. Більшість науковців визначає її як дію або процес зміни форми, виду, природи або характеру суспільства, його окремої структури, наслідком чого є значні зміни усіх сфер суспільного життя [3;11].

Дещо ширше інтерпретує це поняття Т. Заславська, підкреслюючи, що трансформаційний процес, у першу чергу, є процесом змін інституціональної структури суспільства. Це відносно мирне, не пов'язане із зміною еліт, поступове, але водночас досить швидко переформатування соціетального типу суспільства. Емпіричним референтом цього типу виступає характер інституціональної структури, посткомуністична трансформація якої, передбачає зміни насамперед таких якостей, як легітимність, демократичність, ефективність влади; розвиток і захищеність власності; різноманітність і сформованість громадянських структур; поширеність і надійність прав і свобод людини. Трансформація ж соціальної структури і зміни в національній культурі, є похідними від змін інститутів і у цьому значенні носять вторинний характер [4;5-6].

Зважаючи на тривалий характер змін, використовується також поняття “системна трансформація”, тобто поступова зміна, перетворення системних структур, у рамках яких можуть співіснувати паралельно як старі, так і нові елементи, в результаті чого відбувається поступовий транзит колишніх структур у нові [5;13].

Транзитологія визначає два типи такого переходу – радикальний та поміркований. Радикальним шляхом перехід здійснювався в тих країнах, де стара еліта повністю втратила свою легітимність, а зміна режиму відбувалася або шляхом абдикації (відречення від влади, як це мало місце в Чехословаччині, НДР у 1989 р. чи Грузії 1993 р.), або насильницьким шляхом (Румунія 1989р., Киргизстан 2005 р.).

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка веде переговори із старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях є найтривалішим і найважчим і саме ним пішла більшість пострадянських республік, в тому числі і Україна [6;16].

Трансформаційні процеси спровокували суттєві перетворення на макро - і мікрорівнях функціонування соціуму. Під макрорівнем трансформаційних процесів ми розуміємо системні зміни інституціональної структури суспільства в економічній, політичній, культурній і правовій сферах. Цей рівень тісно пов'язаний із якісними перетвореннями стійких систем взаємопов'язаної, взаємоорієнтованої поведінки соціальних суб'єктів. Такими тут наразі є:

політичні еліти, провладні сили, які свідомо перебудовують інституціональну структуру суспільства згори, за допомогою своїх управлінських та правових ресурсів.

Мікрорівень трансформаційних перетворень передбачає якісну зміну стійких систем поведінки соціальних суб'єктів в економічній, політичній і культурній сферах. Суб'єкти мікрорівня – пересічні громадяни, які також вносять певні корективи у ці процеси, щоправда, відповідно до ресурсів, що реалізуються через механізми індивідуального вибору поведінки в межах існуючої у них сфери свободи [4;7-8].

Одним із наслідків трансформаційних перетворень, стало посилення конфліктогенності сучасного українського соціуму, складність розвитку останнього полягає у його “розірваності” в декількох вимірах одночасно: традиційний конфлікт поколінь посилений процесами трансформації системи цінностей; майнове розшарування увійшло у суперечність із стратифікацією за багатством освітньо-культурного потенціалу; культурно-історичні, територіальні відмінності і територіально-економічна нерівність підігруються політичними спекуляціями [7;8].

Ще один аспект, на якому варто наголосити, полягає у тому, що в розвинутих країнах трансформацію пов'язують із мікросоціальними, духовними процесами, тобто із змінами в особистості, сім'ї, релігії, цінностях і поглядах на життя. Специфікою ж трансформаційних змін у межах українського суспільства є їх макросоціальний характер. Так, одним із базових наслідків процесу трансформації стала руйнація або часткові зміни усіх без виключення соціальних інститутів, які втратили два із трьох своїх інституціональних атрибутів – легальність та організаційну інфраструктуру. Паралельно із цими процесами відбулася поява і легалізація нових основних соціальних інститутів: президентська вертикаль влади, багатопартійна система, деідеологізовані силові структури. Усе це призвело до створення нової інституціональної інфраструктури, яка через суттєву підтримку населення набуває рис легітимності. Проте основний парадокс ситуації, з інституціональної точки зору, полягав у тому, що цього статусу набула система установ, які за своєю сутністю були нездатними здійснювати функції, необхідні для підкріплення декларативно прийнятих норм і цінностей демократичного суспільства. Владна еліта не готова була до діалогу з опозицією і народом, судова влада залишалася залежною від виконавчої, підприємці відчували себе власниками не “священної”, а украденої в держави власності, наука, освіта і культура і надалі існували як “залишковий сектор” державної економіки [8;37]. Це сформувало основу для вертикальних і горизонтальних соціально-політичних конфліктів.

Характеризуючи трансформаційні зміни на початкових етапах функціонування незалежної України, варто звернути увагу на взаємини між представниками старих і нових еліт, адже останні сьогодні володіють достатніми ресурсами, щоб стати політичною силою для стабілізації чи дестабілізації суспільства. Саме в конфлікті старих і нових еліт, на думку Є. Головахи, приховане основне джерело соціального вибуху в посттоталітарному суспільстві, причини ж його відсутності у перші роки незалежності соціолог пояснює недостатньою сформованістю активних і організованих сил, здатних надто тривалий процес відмирання старої суспільної системи перетворити на революційний вибух, спираючись на масову недовіру владним структурам і незадоволенням економічним становищем країни, а також феноменом розподілу сфер впливу між елітами, в результаті якого економічна сфера опинилася в руках старої номенклатурної еліти, а ідеологічна – компетенції найорганізованішої нової еліти, що сформувалася навколо ідеї пріоритетності зміцнення національної державності [8; 37].

Це заклало підвалини для формування подвійної інституціональної системи, ситуації, коли старі й нові соціальні інститути співіснують, при цьому забезпечуючи своїм суперечливим впливом легальність і легітимність наявного соціального ладу. Така подвійна інституціоналізація, на фоні складної економічної ситуації, негативно позначилася на масовій свідомості пересічних громадян. Останні були поставлені в складні умови “виживання”, і як

це не парадоксально, усвідомлюючи, що легітимність і легальність базових соціальних інститутів не забезпечені ні правом, ні мораллю, погодилися жити в таких умовах і не чинили жодного супротиву [9; 26-27]. Практично впродовж усього періоду президентства Л. Кучми (1994–1999 рр.) суспільство більшою мірою було стурбоване економічними показниками і бажанням покращити своє матеріальне положення, а не протистоянням провладної і опозиційної політичних сил.

Нову інституціональну кризу в українському суспільстві фіксуємо напередодні і під час президентських виборів 2004 р., в результаті яких відбулися серйозні зміни як у розвитку масової свідомості, так і на рівні провідних політичних сил – була здійснена нова конфігурація владних еліт. З приходом останніх до влади замість очікуваної стабілізації політичного, економічного, соціокультурного розвитку, країна опинилася у стані затяжної політичної кризи, неминучими результатами якої стало погіршення усіх показників життя українського соціуму, що вкотре засвідчило, що у широкому просторі трансформацій, в яких опинилася свого часу Україна, спостерігається певна хаотичність і невизначеність.

Режим, що формується в Україні, – це не демократичний, а швидше формально-демократичний, адже поведінці більшої частини владної еліти властиві риси, що не належать до демократичних: непублічність, непрозорість, орієнтація на власні, а не суспільні інтереси. Незавершені демократичні перетворення призвели до появи в Україні “оновленого керівного класу”, який за будь-яку ціну прагне утримати владу в своїх руках. Причини такої поведінки криються у специфіці української політичної еліти, в межах якої існує тісний зв'язок влади і власності, результатом чого стало формування “корпоративних кланів”, більшість із яких відкрито не демонструють свою присутність, водночас саме їх діяльність визначає політичний і економічний розвиток держави загалом. Основна їх увага сконцентрована навколо організації виборчих кампаній, розподілу владних і управлінських повноважень, посад. Щодо інституціонального реформування суспільства, то воно займало в діяльності еліт другорядні позиції. Як результат - перетворення інституціональної структури змінилося боротьбою різних соціально-політичних сил за владу, а суспільство стало об'єктом стихійних, переважно негативних процесів [4; 10].

Паралельно із процесами реорганізації інституціональної структури українське посткомуністичне суспільство переживає кризи ідентифікації і системи цінностей. За останнє десятиріччя суттєвих змін зазнали суспільно-політичні відносини та структури, культурні орієнтації і те, що в минулому здавалося значимим й важливим перестало бути таким в умовах ціннісної кризи. Остання тісно переплітається з кризою політичною, що формує загальний стан певного хаосу. Політика конструює нову політичну реальність, особливими рисами якої є поглиблення розриву між структурами влади і повсякденним життям, між владою і народом. При цьому конфлікти макро- і мікрорівнів накладаються одні на одного і провокують ситуацію невизначеності для кожного індивіда та його родини. Невизначеність стає характерною чи не основною рисою трансформаційних процесів і, безперечно, формує поле для посилення загальної конфліктності у суспільстві.

Відстежимо тепер причини формування конфліктності під впливом трансформаційних процесів, що формуються на мікрорівні (соціально-психологічні фактори), адже в силу своєї масовості ці конфлікти теж певним чином впливають на макропроцеси. Так, в період, що передував перетворенням, масовій свідомості українців були властивими почуття соціальної впевненості, захищеності, певна система звичок, форм поведінки, що є якісно іншими, ніж в суспільствах з ринковою економікою. Комуністична ідеологія сформувала певний набір особистісних рис – надмірну залежність від держави, що призвело до радикальної редукації підприємницької енергії, нездатності до компромісів і відсутності схильності до добровільного співробітництва. Усе це суттєво загальмувало процес консолідації демократії і ринкової економіки. І навіть за умов прийняття більшістю населення демократичного шляху розвитку, у них відсутній суспільний досвід для забезпечення його реалізації [10; 25].

Процес трансформації вніс свої корективи і у відносини між людьми. Дедалі більшої ваги набирають матеріально-майнові компоненти, посилюється меркантилізація у спілкуванні, яка є обов'язковим атрибутом переходу до ринкових умов, її поширення підриває підвалини загальнолюдських цінностей і суттєво корегує сферу особистих взаємин. Так, на перших етапах трансформаційних перетворень у масовій свідомості домінує певний ідеал, сконструйований із фрагментів, з одного боку радянської системи (соціальна справедливість, державне забезпечення і підтримка), а з іншого – окремих норм, принципів західного стилю життя (високі життєві стандарти, свобода слова, дієва громадська позиція). Розрив між ідеальною та реальною моделями стає очевидним уже згодом, що призводить до посилення прагматизації і раціоналізації масової свідомості, поширення соціального диморфізму, наслідком чого стала поява подвійної моралі, кожна з яких має свої форми і цінності, суттєве послаблення солідарності і соціальної інтеграції між людьми.

Не менш важливим наслідком кризи цінностей на мікрорівні є зміна орієнтирів у взаєминах між індивідами і державою. Остання декларує ідеї, закладені в розвинутих демократичних суспільствах, в основі яких – створення необхідних умов для індивідуальної реалізації своїх можливостей індивідами. Населення ж демонструє позицію очікування забезпечення усіх необхідних умов (робота, контроль над цінами, соціальний захист) з боку держави. Таке неспівпадання установок мас і держави також стимулює появу соціально-політичних конфліктів.

Однією із характеристик, що посилює конфліктність трансформаційних процесів, виступає, на наш погляд, широке розповсюдження почуття страху, невпевненості, незахищеності, що стало безпосередньою реакцією індивідів на знищення авторитетів, меж між дозволеністю і недозволеністю, що призвело до появи нових типів повсякденної поведінки людей. Ці нові типи мотивації, в основі яких лежить меркантилізм, приватний інтерес, перманентне відчуття страху і невпевненості у майбутньому, стимулюють появу різних варіантів аномічної, дестабілізуючої поведінки. І як вірно зауважив А. Здравомислов, ті процеси, які відбувалися на макрорівні, набули значення саме через призму цієї нової мотивації [11; 147].

Додамо, що історичний розвиток українського суспільства сформував також певний набір рис, що визначають сприйняття і поведінку індивідів в конфліктній ситуації. Ці риси властиві не лише нам, але й іншим суспільствам, з якими нас поєднує тривале перебування у форматі однієї держави. Закладка більшості із цих рис здійснювалася ще за часів існування радянської системи. Так, формування колективної власності призвело до деперсоналізації, зниження творчої активності, поступової деформації взаємозв'язку між людиною і державою, в результаті чого вона почала обслуговувати державу, а не навпаки. У міру того, що політична система радянського періоду відрізнялася внутрішньою впорядкованістю, яка сприяла її закостенінню і унеможлиблювала останню реагувати на зміни, що відбувалися в соціумі, ця система канонізувала межі різноманітних інтересів і потреб індивідів та соціальних груп, а локалізовані політичною і ідеологічною доцільністю форми, способи суспільного самовираження і самоуправління, скеровували суспільство на шлях стагнації. Терпіння, прагнення якомога довше не вступати у відкрите протистояння, ментальне несприйняття конфлікту, оцінка цього явища лише з точки зору деструктивних наслідків, відсутність досвіду конструктивної боротьби – усі ці реакції на конфлікт міцно укорінилися в масовій свідомості і через механізми соціалізації сформувалися у наступних поколіннях.

Як бачимо, в результаті посткомуністичної трансформації українського суспільства відбулися певні зміни, які мали позитивні і негативні наслідки для його подальшого розвитку і детермінували розвиток соціально-політичних конфліктів. До негативних віднесемо: зростання безробіття, погіршення матеріального становища, затримки і не виплати зарплат і пенсій, соціальне розшарування, посилення трудової міграції, перманентне протистояння еліт, поширення злочинності, амбівалентний стан суспільної свідомості тощо.

Серед позитивних наслідків перетворень, відзначимо: зростання ринку товарів і послуг, появу нових робочих місць і видів діяльності, як наслідок поширення набору соціальних ролей, формування багатопартійної політичної системи і інститутів громадянського суспільства, відкритість і доступність інформації, свободу слова, початок формування середнього класу, широкі можливості для міжнародних контактів, тощо.

Тривалий процес трансформації, який за оцінками більшості науковців, перейшов уже допустиму граничну межу, посилив конфліктність в усіх сферах соціуму, спричинив зміни в структурі, характері, конфігурації і спрямованості соціально-політичних конфліктів, розвиток яких пов'язаний з соціальною нерівністю, диференціацією та відносинами між різними соціальними групами. Визнаємо, що статусно-рольова структура завжди є потенційно конфліктною, але коли розбіжності у статусах, ролях і очікуваннях певного якісного їх виконання із боку спільноти досить велика – конфлікт із потенційного переростає у реальний.

Отже, одним із наслідків трансформаційних трансформацій в сучасному українському суспільстві, стало посилення конфліктності на всіх його рівнях. Зокрема, на цивілізаційному – конфлікти пов'язані із руйнуванням попередньої і утвердженням нової системи цінностей; на рівні структурних перетворень – це конфлікти між попередніми способами організації життя і спробами створення нової системи суспільних відносин між старими і тими, що формуються соціальними групами; на інституціональному рівні – конфлікти, що виникли у зв'язку із оформленням і легалізацією нових соціальних інститутів: багатопартійна система, президентська вертикаль влади, тощо; на рівні повсякденного життя – це конфлікти, пов'язані із використанням людьми нових можливостей соціального самоутвердження та процесами адаптації більшості до суспільних перетворень.

Список використаної літератури

1. Глухова А. В. Неусвоенные уроки (к феномену “оранжевых революций”) / А. В. Глухова // Конфликтология. – 2005. – № 1. – С. 54 – 67.
2. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха – К.: Наукова думка, 1997. – 156 с.
3. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство: Навчальний посібник / С. Л. Катаєв. – Запоріжжя: ГУ “ЗІДМУ”, 2006. – 169 с.
4. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформации одного процесса / Т. И. Заславская // Социс. – 2001. – № 4. – С. 3 – 15.
5. Ручка А. А. “Посторанжевые” ощущения граждан или кто “выиграл” и кто “проиграл” в результате “оранжевой” революции в Украине / А. Ручка // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6. – С. 17 – 24.
6. Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції / укл. А. С. Романюк, Л. С. Скочилас. – Львів: ЦПД ЛНУ ім. І.Франка, 2005.– 152 с.
7. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19). – С. 7 – 19.
8. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “Помаранчевої революції” / Євген Головаха, Наталія Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2006. – № 3. – С. 32 – 51.
9. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до парламентского кризиса 2007 года / Е. Головаха, Н. Панина // Вестник Института Кеннона в России. – Вып. 11. – 2007. – С. 18 – 36.
10. Маркович Д. Ж. Противоречия транзисии постсоциалистических обществ / Д. Ж. Маркович // Социс. – 2006. – № 9. – С. 21 – 28.
11. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса / А. Г. Здравомыслов – М.: Аспект Пресс, 1995. – 317 с.

**В.В. Кобильник кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології і соціології.
ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ЯК ФАКТОР
УСПІШНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В
ПРОСТОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ**

Руйнування єдиного комуністичного простору в Центральній-Східній Європі, наприкінці 1980-х років, розпочало масштабні системні трансформаційні процеси. Наслідком політико-економічних перетворень у постсоціалістичних країнах стала загальна еволюція суспільно-політичного устрою. Більшість країн регіону досягли найбільшого успіху у процесі демократичного транзиту, а саме, стадії консолідації демократії. Зважаючи на проблеми, з якими зіткнулася Україна на шляху побудови демократичного режиму, вивчення успішного досвіду демократичної трансформації чи окремих факторів, які сприяли становленню демократії у постсоціалістичних країнах є вельми актуальним.

Успішне подолання перехідного періоду та становлення демократичного політичного режиму зумовлене комплексом надзвичайно складних та глибоких факторів, які визначають характер і тенденції політичних процесів. Варто розуміти, що аналіз усіх можливих чинників є безперспективним, оскільки вони є різноманітними й непостійними. Натомість, необхідно виокремити ті із них, які найбільше впливають на демократичну трансформацію політичного режиму. Як показує досвід демократичного транзиту постсоціалістичних країн, серед найважливіших інструментів становлення демократії, поряд із запровадженням ефективної форми державного правління, що базується на системі противаг і стримувань, децентралізації влади, що передбачає існування незалежних органів місцевого самоврядування, розвинутої партійної системи, заснованій на політичному плюралізмі, слід назвати інститут політичних виборів, що безпосередньо виражається в ефективності виборчої системи. Адже ступінь функціональності виборчої системи впливає не лише на формування якісної та структурованої влади, а й на саму перспективу демократичного розвитку всього суспільства через стимуляцію політичної участі громадян, розвиток політичної культури, активізацію процесів становлення громадянського суспільства тощо.

Як правило визначення ефективності виборчих систем відбувається через виокремлення переваг та недоліків різних типів виборчих систем. Необхідно зазначити, що існує певна складність при тлумаченні самого поняття “ефективність”. Так, політологічний словник визначає “ефективність” через результативність [1, с.264]. Однак, критерій за результатом впливу є суб’єктивним, і звідси випливає проблема відносності критерію ефективності. На думку автора, при розгляді питання ефективності виборчої системи варто погодитись із міркуваннями західного дослідника Т. Кіса, який з цього приводу зазначає, що для конкретного суспільства найкращою (а відповідно й найефективнішою – *вставка автора – В.К.*) є та виборча система, що якомога повніше відповідає вимогам цього суспільства [2, с.25].

Вплив тієї чи іншої моделі виборчої системи на демократичний транзит необхідно визначати через безпосереднє відношення до розвитку партійної системи, засад формування виконавчої влади, стосунків між виконавчою та законодавчою владами та форми державного правління. Водночас ефективна виборча система найбільший вплив здійснює на формування й продуктивну роботу парламенту, який відображає основні напрями суспільної думки; утворення уряду, що відповідає волі більшості виборців; обрання представників, особисті якості котрих необхідні для виконання владних функцій. Стосовно ефективності й стабільності влади, то виборча система сама по собі не визначає їх, але може їм сприяти або перешкоджати. У цілому це може стимулювати або ж гальмувати процес становлення демократії.

Як відомо в країнах Центрально-Східної Європи зміна влади відбувалась мирним шляхом. Але оскільки суттю “оксамитових революцій” були якраз домовленості щодо

проведення установчих (вільних) парламентських виборів, тип виборчої системи і умови проведення виборів стали відправною точкою зміни політичної системи та створили передумови для інституціоналізації демократії [3, с.174]. Подальша ж практика застосування певного типу виборчої системи зумовила формування відповідної моделі громадянських відносин і форм політичної участі суспільства.

Відмова від моноідеологічності й відновлення політичного плюралізму в сукупності із запровадженням спрощеної процедури реєстрації політичних партій (характерна для усіх постсоціалістичних країн початку 90-х років) привела до формування мультипартійності. Наприклад у Польщі в 1990 році досить було подати програму, статут і список із п'ятнадцяти членів, щоб партію зареєстрували. Звісно за таких умов більшість партій існували формально, не маючи горизонтальної та вертикальної інфраструктури. Саме тоді з'явився термін "кананові партії", коли всі члени партії могли поміститися на одній канапі. Першість за кількістю партій займала Польща, у якій упродовж 1990-х років було зареєстровано більше 250 партій. У Чехії, Словаччині та Угорщині кількість партій також сягнула сотні [3, с.178].

Така мультипартійність у сукупності із відсутністю виборчого бар'єру призвела до того, що перші демократичні парламенти у постсоціалістичних країнах зіткнулися з проблемою крайньої неструктурованості. Так, у польських парламентських виборах у жовтні 1991 р. взяли участь 111 виборчих об'єднань та блоків. До сейму пройшли 24, які сформували 18 депутатських фракцій [4, с.47]. Такий парламент за два роки змінив трьох прем'єр-міністрів та два уряди. Хоча більшість іменувала себе правоцентристами, їх розділяли серйозні протиріччя. Окрім відношення до посткомуністичних сил, вони по-різному сприймали можливості інтеграції із Заходом. Недивно, що такий конструкт політичних сил, представлених у парламенті зробив його роботу і відповідно, роботу уряду неефективною.

Подібна ситуація спостерігалася й в інших постсоціалістичних країнах. Зважаючи на це виникла життєва необхідність проведення реформування виборчого законодавства, що реалізовувалося шляхом внесення змін до існуючих пропорційних (які на той час існували у більшості держав регіону) моделей виборчих систем. Так, у Польщі, відповідно до нового Закону про вибори від 28 травня 1993 р., зберігалася пропорційна виборча система, але вводився 5% бар'єр для виборчих об'єднань (партій), які висувують свої кандидатури за окружними списками, й 7% бар'єр – за загальнонаціональним списком, 8% бар'єр для виборчих (міжпартійних) блоків [5, с.36]. Також було збільшено кількість виборчих округів з 37 до 52, у кожному з яких обиралось щонайменше 7 депутатів. Округ створюється у межах воєводства чи його частини. Партія або коаліція у кожному окрузі оприлюднює лише один список кандидатів. Виборець голосує лише за один виборчий список, позначаючи у ньому прізвище лише одного кандидата, який матиме перевагу під час підрахунку голосів. Депутатські мандати у межах одного округу отримують ті кандидати з партійного списку, котрі набрали найбільшу кількість голосів. Важливо, що суб'єктами виборів стають не тільки партії (блоки партій), а й окремі громадяни. Право балотуватися до Сейму, крім партій, у Польщі мають представники організацій, національні меншини і громадяни (самовисування через створення виборчого комітету) [6]. Виборчі списки комітетів організацій національних меншин (до списків включають членів зареєстрованих організацій) звільняються від потреби долати виборчий бар'єр. Нововведенням стало й те, що результати голосування вираховувались за формулою д'Онта, відповідно до якої при розподілі депутатських мандатів серйозну перевагу мають великі партії.

У Чехії та Словаччині у пропорційних моделях виборчих систем застосовуються регіональні виборчі списки, проте з дещо відмінними обмеженнями для політичних партій. Так, у Словаччині з метою недопущення об'єднання малих партій у виборче законодавство було внесено поправки, відповідно до яких кожен учасник коаліції повинен набрати по 5% голосів. Дещо по-іншому до цього підійшла Чехія, де обмежуваний бар'єр для партій становить 5%, для коаліцій з двох партій – 7%, з трьох партій – 9%, з п'яти партій 11%.

Таким чином, у виборчій практиці більшості постсоціалістичних країн застосовуються пропорційні виборчі системи з диференційованим підходом до партій та виборчих блоків через запровадження “прогресивного виборчого бар’єру”. Впровадження таких моделей сприяло не тільки структуруванню роботи парламентів, але й структуризації партійного спектру, що в подальшому сформувало основу ефективної партійної системи поміркованого плюралізму із повноцінними політичними партіями, які відображають різні політичні спектри. Досягнута, завдяки застосуванню пропорційних виборчих систем, стабільність парламентів, дала можливість формувати ефективну нормативно-правову базу процесу демократичного реформування. Як показала практика це стало міцним фундаментом успішного демократичної трансформації. Водночас варто розуміти, що загальний успіх демократичного транзиту постсоціалістичних країн не залежав виключно від тієї чи іншої моделі інституційного дизайну. Адже, ефективність інституту виборів у країнах регіону стала можливою завдяки дотриманню політичними акторами демократичних стандартів, правил та процедур в організації та проведенні виборів, при підрахунку голосів, обмеженню втручання у виборчий процес, відсутності фальсифікації результатів голосування тощо.

Список використаної літератури

1. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
2. Кіс Т. Виборчі системи та їх політичні наслідки / Т. Кіс // Нова політика. – 1996. – №2. – С.23-30.
3. Зеленько Г. Політична “матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
4. Бухарин Н.И. Польша: десять лет по пути реформ / Н.И. Бухарин, И.С. Суницина, Н.А. Чудакова // Новая и новейшая история. – 2000. – №4. – С.38-57
5. Харченко Л.В. Виборча система Республіки Польща: досвід для України / Л.В. Харченко // Стратегічні пріоритети – 2007. – №3(4). – С.35-40.
6. Урін О. Використання польського досвіду для зміни виборчої системи по виборах українського парламенту [Електронний ресурс] / О. Урін. – Режим доступу : <http://politiko.com.ua/blogpost4640>

В.В.Нечитайло, доктор історичних наук,

професор, завідувач кафедри політології і соціології

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: ПОЛЬСЬКИЙ УРОК ДЛЯ УКРАЇНИ

Проблема формування і діяльності політичної опозиції в умовах демократичної трансформації актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Політична опозиція є важливим інститутом політичної системи, який поряд із виконанням політичних функцій може бути й дестабілізуючим чинником політичної ситуації в державі. Тому, крім теоретичних питань, доцільно досліджувати соціальні й політичні умови, традиції, в рамках яких діє політична опозиція. Здійснення порівняльного аналізу діяльності опозиції в Україні й Польщі перспективне насамперед тому, що, незважаючи на дещо схожі стартові умови демократичної трансформації, ефективність діяльності цього політичного інституту в названих країнах різна. Дослідження практики діяльності опозиції в Україні та Польщі дасть змогу виявити певні закономірності та особливості її впливу на розвиток політичної системи цих країн.

Діяльність політичної опозиції викликає значний інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, російський вчений Б.Чичерін [1] цілком обґрунтовано вважає, що наявність політичної опозиції в ліберально-демократичному русі об’єктивно зумовлена. Вона диктується властивістю людського духу і виражає початковий ступінь свободи – насамперед піддавати критиці дії і засоби влади, які заперечуються певними групами суспільства. Інші

дослідники – Л.Сліска та В.Дінес [2] детально аналізують парламентську опозицію, яка є дієвим механізмом «стримувань і противаг», важливим фактором стабільності політичних режимів. В.Гельман[3] розглядає різні види політичних опозицій, аналізує їх динаміку в «гібридних» політичних режимах.

Український політолог Р.Павленко[4] студіює правову основу діяльності політичної опозиції, Ф.Рудич[5] досліджує цивілізовані правила взаємовідносин влади та опозиції, ефективні способи запобігання конфліктних ситуацій при вирішенні спірних соціально-економічних і політичних питань у парламенті й уряді. З-поміж названих авторів виділяється монографія О.Кукуруз «Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз»[6], у якій дослідниця визначає основні тенденції розвитку політичної опозиції у контексті політичних процесів у польському та українському суспільствах.

На думку більшості дослідників, існування організованої політичної опозиції є характерною рисою демократичних політичних систем. При цьому політична опозиція розглядається як організована політична сила, що критикує, контролює владу і співробітничает з нею. Під інститутом політичної опозиції політологи розуміють також правила гри і певні кодекси поведінки, відносини та зв'язки, що встановлюють і регулюють опозиційну діяльність у межах існуючої політичної системи[7, с.7].

Аналізуючи двадцятирічний період спресованих політичних подій кінця ХХ – початку ХХІ століть, який з легкої руки С.Гантінгтона у світовій літературі пов'язується з початком третьої хвилі демократизації, можна констатувати, що країни Центральної і Східної Європи, які так вразили світ наприкінці 80-х років, нині демонструють дуже різні результати на обраному ними шляху. Одні з них (у тому числі й Польща) почали перетворення з чітким баченням кінцевої мети та уявленням про необхідні кроки і в результаті дійшли до ключових інститутів Об'єднаної Європи, інші (зокрема, Україна) все ще перебувають десь у дорозі, запитуючи себе й оточення, куди йти.

Практика свідчить, що в умовах функціонування недемократичної політичної системи опозиція виникає як громадсько-політичний рух, готуючи передумови для демократичної трансформації. Створенню та ефективному функціонуванню політичної опозиції в Польщі значною мірою сприяла ліберальна політика ПОРП. Формально потужна опозиція правлячому режиму припадає на кінець 70-х – початок 80-х років і пов'язується з активною діяльністю профспілково-політичної організації «Солідарність». Позитивним підсумком цієї діяльності стала перемога демократичних сил на виборах 1989 р. до Сейму та Сенату і обрання Л.Валенси президентом Польщі.

Варто зазначити, що нова влада і польська політична опозиція зуміли за нетривалий період визначити базові цінності суспільства, стратегію внутрішнього і зовнішнього розвитку країни. Цивілізована політична взаємодія влади і опозиції мала дві фази: конфліктний дискурс (дебати, критичне обговорення найважливіших стратегічних питань) і дискурс узгоджень (переговори, засідання «Круглих столів» тощо). За словами видатного польського громадського діяча А.Міхніка, «Солідарність» була реформацією в рамках комуністичної системи, а «Круглий стіл» став першою матрицею для інших держав [8]. Вважаємо, що з цією думкою можна погодитись, хоча деякі критики демократичної трансформації у Польщі стверджують, що підсумок минулого десятиліття негативний, оскільки, на їх думку, найстрашніші комуністичні злочини так і залишилися безкарними, не доведені до кінця люстрація та декомунізація, спостерігається великий майновий розрив. «Звичайно, не все було досконале, – зазначає з цього приводу А.Міхнік, – сталося багато поганого, але мені здається, за винятком Балкан та Росії, у посткомуністичних держав ніколи не було таких прекрасних 20 років у їхній новітній історії. А в Польщі – за останні 300 років»[8].

Що ж до України, то політична опозиції комуністичному режимові тут була менш ефективною, ніж у Польщі. Це визначалося тим, що її рушійною силою була нечисельна гуманітарна інтелігенція. Демократичний блок, основу якого становив «Рух», не отримав

суттєвої перемоги на парламентських виборах 1990 р. Значна частина кваліфікованої компартійної еліти, що залишилася біля державного керма, дуже швидко усвідомила кар'єрні можливості, що відкривалися в умовах розширення компетенції республіканських органів. І хоча істеблішмент УРСР ухвалив низку політичних та управлінських актів, що підготували Україну до самостійного державного життя, він так і не став національною елітою, здатною ініціювати процес відокремлення України від СРСР. В українського панівного класу у 1990-1991 роках не було алгоритму дій із державного самовизначення України, причому ні у влади, ані в опозиції. Фактично ще в середині 1991 р. український істеблішмент був готовий до появи нового Союзного договору. Однак криза влади в СРСР, що завершилася серпневим путчем, зумовила розпад СРСР, і керівництво УРСР очолило незалежну країну. Проте створити ідеологію будівництва національної держави панівний клас так і не зміг, та й був нездатний на це. Не справилася з цим завданням і опозиція, якій не вдалося об'єднати національно-патріотичні сили України. Опозиціонери навіть не спромоглися домогтися проведення дострокових парламентських виборів, які були обов'язковим елементом успішної політичної трансформації у країнах Центральної Європи. Опозиція дала себе приспати посиленнями влади на необхідність спільно будувати незалежну державу. Як наслідок – політичний істеблішмент сформулював власне бачення вже пострадянської України і дав відповідні сигнали управлінському апарату налагоджувати співробітництво із схильними до конформізму опозиційними діячами, що призвело до розколу політичної опозиції, частина якої отримала посади і відповідні привілеї.

На початку нового тисячоліття різке протистояння влади і позапарламентської опозиції та парламентської більшості і парламентської опозиції в Україні полягає в основному в боротьбі за владні повноваження. Як слушно зазначає О.Кукуруз, «основною метою політичних сил є влада задля самої влади»[6, с.171]. В Україні склалася ситуація, коли і системна, і позасистемна опозиція не здатні утримувати баланс політичних сил і діяти в напрямі політичного дискурсу: обміну обґрунтованими парадигмами, методологічними позиціями, поглядами тощо. Загальновідомо, що парламентська демократія, а отже й політична опозиція, можуть ефективно функціонувати за наявності сильних політичних партій і вкоріненої в суспільстві політичної культури, заснованої на компромісі й згоді. Такі чинники в нашій державі відсутні. При наявній тенденції сповзання України до авторитаризму, узурпації влади однією політичною силою, політичного переслідування лідерів опозиції та їх найактивніших прихильників найсерйознішу загрозу демократії являють спроби імітувати досвід берлусконізму та путінізму. Феномен берлусконізму означає коаліцію світу бізнесу, політики і мафії. Путінізм – це нова версія латиноамериканських політичних систем, де формально існують демократичні інститути, але насправді правлять інші структури. Діюча в Україні успадкована від пострадянського періоду управлінська модель може легко трансформуватися в латиноамериканську.

Список використаної літератури

1. Чичерин Б. Различные виды либерализма / Б. Чичерин // Политология: хрестоматия / [Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин]. М.: Гардарики, 2000. – 843с.
2. Слиска Л. Парламентская оппозиция как фактор политической стабильности демократических режимов / Л. Слиска, В. Динес // Власть. – 2001. – №10. – С.8-14.
3. Гельман В.Я. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? / В. Я. Гельман // Политические исследования. – 2004. – №4. – С.52-69.
4. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження / Р. Павленко // Людина і політика. – 2002. – №4. – С.3-6.
5. Рудич Ф. Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / Редколегія: І.Ф.Курас,

М.І.Михальченко, Ф.М.Рудич та ін. – К.: Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2002. – С.34-41.

6.Кукуруз О.В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / О. В. Кукуруз. – К.: Наукова думка, 2010. – С.198с.

7.Вінничук Н.Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії. Автореферат канд. дис. – К.,2007. –18с

**І.І. Боровець, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії**

ЦИВІЛІЗОВАНЕ “РОЗЛУЧЕННЯ”: ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ВАРІАНТ

Однією зі складових процесу посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи після 1989 р. стало зникнення з політичної карти регіону багатонаціональних держав. Припинив своє існування СРСР, залишивши у спадок незалежним республікам цілий комплекс невирішених геополітичних, територіальних, національних, мовних питань, які час від часу даються взнаки у міждержавних стосунках, у тому числі Російської Федерації та України. Стартував болісний і кривавий процес дроблення Югославії, у який змушені були втручатися Європа та НАТО задля припинення жажливої громадянської війни на Балканах.

На цьому фоні вигідно вирізняється відносно “спокійний” розпад Чехословаччини у 1992 р., а тому варто звернути увагу на причини протиріч, особливості чесько-словацьких стосунків у даний період, простежити політичні кроки сторін у напрямку конструктивних дій для розв’язання проблеми.

Перемога “оксамитової революції” у Чехословаччині в листопаді-грудні 1989 р. поклала початок демократичним перетворенням у країні, але одночасно й активізувала словацький національно-політичний рух. Річ у тім, що, починаючи із самого заснування Чехословацької республіки у 1918 р., у чесько-словацьких відносинах спостерігалось перманентне напруження, зумовлене наріканнями словацьких діячів на нерівноправне економічне, політичне, соціальне становище словаків у спільній державі. У 1938, 1948, 1968 рр. на цьому ґрунті виникали гострі політичні кризи, які завершувалися частковими політичними поступками з боку чехів, проте питання залишалося остаточно не вирішеним. У 1939-1945 рр. навіть існувала самостійна Словацька держава під протекторатом нацистської Німеччини, що слугувало беззаперечним історичним доказом здатності словацької нації до власного державотворення.

Тим не менше, станом на кінець 90-х рр. ХХ ст. серед переважної більшості пересічних громадян у західному світі на соціально-побутовому рівні не існувало національної диференціації населення Чехословаччини на чехів і словаків. Їх разом позначали поняттям “чехословак”, апріорі розуміючи під цим власне чехів, подібно до того, як сьогодні часто на Заході за росіян вважають усіх представників колишнього СРСР, у нас англійцями називають всіх жителів Великої Британії, а іспанцями – громадян Іспанського королівства. Жагучі словацькі патріоти, серед яких, на жаль, були й такі, що використовували національну ідею для досягнення амбітних політичних цілей, своєю головною метою вбачали продемонструвати світові свою окремішність. На наш погляд, саме цією обставиною пояснюються жорсткі чесько-словацькі політичні суперечки навесні 1990 р. у символічному питанні офіційної назви держави.

Дискусії спалахнули з приводу написання назви “Чехословаччина” чи “Чехо-Словаччина”. Якщо чехи вбачали у друкарській рисці дефіс і вважали це першим кроком до дезінтеграції країни, то національні словацькі діячі назвали це сполучником і доказом спільності держави. Не допомогло і компромісне рішення про можливість вживання у чеській частині республіки суцільної назви, а у словацькій – з дефісом-сполучником. Все ж спільну платформу вдалося віднайти і закон від 20 квітня 1990 р. закріпив наступне формулювання:

“Чеська і Словацька федеративна республіка” [8, S. 563]. Звідси випливає, що на поступки пішли саме чехи, хоча вказаний конституційний закон пройшов у чеській частині Федеральних Зборів (далі – ФЗ) більшістю лише в один голос.

У цей час у Словаччині формуються політичні сили, програми яких включають пункти розширення словацьких прав та повноважень у федерації. Так, Християнсько-демократичний Рух на чолі з Я. Чарногурським, який розраховував на підтримку віруючих громадян-католиків, наголошував на тимчасовому характері Чехословаччини, вважаючи існування спільної держави необхідним настільки, наскільки це сприятиме підготовці до цілковитої незалежності Словаччини. Словацька національна партія (В. Моріц, А. Грнко, М. Андел), стояла на ще більш радикальних позиціях суто символічного чесько-словацького державного союзу, а з середини 1990 р. перейшла на виключно самостійницькі позиції. На виборах червня 1990 р. християнські демократи виступили з програмою “забезпечення суверенітету Словаччини та вступ до єдиного Європейського дому” та отримали 19,2% голосів, а національна партія – 13,9 % [12, S. 318].

На платформу суверенності та самостійності Словаччини перейшла впливова культурно-освітня організація – Словацька Матиця, а також Всесвітній конгрес словаків, у складі якого було чимало емігрантських діячів, що позитивно оцінювали Словацьку державу 1939-1945 р. Зокрема, у 1990 р. була видана перша невелика брошура емігрантського історика М. Дюриці, який вбачав в утворенні Словацької держави та її політичному курсі закономірний етап національного розвитку словацького народу [9]. Але більшість дослідників Інституту історії Словацької академії наук продовжували критично оцінювати даний період національної історії через недемократичний характер тогочасного політичного режиму. В результаті розгорілася дискусія не лише у наукових профільних часописах, але й загалом у ЗМІ, що зумовило розкол словацького суспільства щодо цього питання.

Словацька національна партія, котру після виборів не допустили до розподілу урядових портфелів ні на федеральному, ні на республіканському рівнях, стала політичним центром самостійницької опозиції. 25-26 серпня 1990 р. на батьківщині лідера словацького автономістського руху 20-30-х рр. А. Глінки відбулася маніфестація з гаслами “За самостійну Словаччину”, “Словацька держава”, “Досить вже Праги”. 5 жовтня того ж року Словацька Матиця організувала на площі Національного повстання у Братиславі мітинг на підтримку власного проекту закону про словацьку мову як єдиної офіційної та діловодної мови у Словаччині [4, С. 217]. Висувалися також вимоги прийняття Декларації про Суверенітет. Акція супроводжувалася голодуванням групи громадян, які таким чином упродовж місяця виражали свої політичні позиції. 23 жовтня 1990 р. 30 представників словацької інтелігенції підписали документ “Шістдесят кроків до словацької ідентичності – Меморандум ініціативи Суверенна Словаччина”. Один з його пунктів проголошував: “Словаччина мусить проникнути у свідомість Європи, особливо у цей час, коли народжується єдиний Європейський дім. Це шанс, якого не можна змарнувати. Навіть приналежність до [чехословацької] федерації не має бути перепорою до того, аби ми мали власну зірочку на прапорі Європи” [10, S. 518].

У цей час за розширення прав Словаччини в федерації виступала не лише опозиція, але й республіканський уряд на чолі з В. Мечіаром. У липні-серпні 1990 р. була проведена серія чесько-словацьких переговорів у Лугачовцях та Тренчанських Теплицях, а у жовтні-листопаді – ще 5 турів зустрічей. Важливо підкреслити, що вони відбувалися між представниками республіканських урядів, а не на рівні федеральної влади, що вже було “дзвінком” не на користь прагнення до конструктивного діалогу та компромісів. Переговори продемонстрували цілком різні філософські підходи сторін у баченні спільної держави. Словаки бажали бути у федерації “побудованій знизу”, “вільній”, “неунітарній”, у якій два повноцінні державні утворення делегують повноваження спільним органам. Чехи воліли бачити її перш за все “функціональною”, “міцною”, за принципом невтручання урядів республік у компетенцію федерального управління. Особливо рішуче Прага відстоювала позицію щодо управління

економікою як єдиним цілим [14, S. 69]. Чехи вважали непоступливість словаків розкладом держави, словаки бачили у “твердолобій” позиції чехів спроби повернення до унітаризму та централістського “чехословакізму”. Таким чином, словацька сторона розуміла термін “спільна держава” у сенсі “союз держав”, а чеська – “єдина держава” [12, S. 314].

Ситуація загострилася у зв'язку із фактичним ультиматумом Мечіара Празі про можливе проголошення пріоритету словацьких законів над федеральними [1, С. 291], що де факто означало б суверенітет Словаччини. Проти цього у Чехії протестували праві політичні сили, а чеський уряд вже продумував запобіжні кроки на випадок поглиблення кризи і відділення Словаччини, однак малися на увазі не військові чи інші каральні акції, а політико-управлінські заходи.

Зрештою, затверджений 12 грудня 1990 р. закон про повноваження значно обмежив компетенцію центральних органів, що засвідчило компроміс знову ж таки з чеської сторони. Було ліквідовано виключні повноваження федерального уряду у зовнішньополітичній та військовій сферах [12, S. 321]. Але це не було вирішенням проблеми, а лише тимчасовою згодою. До того ж чехи сприймали закон як максимум своїх поступок, у той час як словаки вважали його лише першим кроком до “чесько-словацької співдержавності”.

З початку 1991 р. у федерації розпочалися радикальні ринкові реформи економіки. Вони загострили ситуацію на словацьких землях у більшій мірі, ніж на чеських. Багато військових заводів Словаччини були орієнтовані на ринки збуту у соціалістичних країнах, а тому падіння промислових показників тут було значнішим. Опозиція використала економічні негаразди для посилення античеської пропаганди. У всіх труднощах обвинувачувався федеральний уряд, висувалися вимоги особливої господарської політики на словацьких землях та економічної самостійності Словаччини.

У березні 1991 р. словацьким республіканським прем'єр-міністром став уже згадуваний Я. Чарногурський. На відміну від Мечіара, він займав більш помірковану позицію щодо чесько-словацьких стосунків. На той час він вважав, що Словаччина має стати самостійною лише з приєднанням федерації до Європейського Союзу. Його ідеєю-фікс було підписання чесько-словацької угоди, яка б гарантувала словакам неможливість повернення до чеського централізму, що неодноразово відбувалося у минулому. Однак для Праги виявилось неприйнятним прагнення словаків надати проектованому договору статусу міждержавної угоди, що стало б прецедентом для визнання Словаччини суб'єктом міжнародного права.

Все ж у грудні 1991 р. намітилися ознаки позитивної чесько-словацької співпраці. У англійському Оксфорді голова чеського уряду П. Пілгарт та Чарногурський обговорювали питання своєї дуалістичної унії (так званий “двоїстий дім”). Передбачалося утворення спільних керівних органів лише у сфері фінансів, закордонних справ та військовій справі. Цим самим сторони зверталися до історичного досвіду Австро-Угорської імперії. На початку 1992 р. здавалося, що консенсус нарешті знайдено. Словакам навіть надавалося право на власні міжнародні ініціативи, угоди, якщо вони будуть узгоджуватися з інтересами спільної держави. Домовленості мали закріпити республіканські органи – Чеська та Словацька національні ради. Проте, на жаль, голосуванням у Словацькій національній раді десятьма голосами проти десяти рішення не було прийняте [8, S. 571]. У відповідь на це Чеська національна рада заявила про недоцільність подальших переговорів, і весь тягар вирішення проблеми було перекладено на новий склад республіканських урядів, які мали бути сформовані після чергових парламентських виборів.

На виборах 5-6 червня 1992 р. у Словаччині перемогу здобув Рух за демократичну Словаччину на чолі з В. Мечіаром. Дана політична сила з осені 1991 р. переорієнтувалася з ідеї федерації на прагнення до конфедерації у чесько-словацьких стосунках. Серед складових програми було: прийняття окремих конституцій, підписання угоди зі статусом міждержавної, суверенітет та міжнародно-правова суб'єктність Словаччини, створення власних збройних сил – Домобрани [12, S. 331]. Важливим елементом словацьких вимог було “редагування”

федерального сценарію економічних реформ з метою пристосування їх до умов Словаччини [7, С. 624]. Парадоксально, але незважаючи на такі плани, Мечіар заявляв, що вони не загрожують єдності держави. У чеських землях перемогла Громадянсько-демократична партія В. Клауса, яка декларувала чітку альтернативу: або функціональна федерація, або поділ країни. Цікаво, що політичні лідери як чехів, так і словаків, розглядали передвиборні платформи своїх візаві у питаннях державного співжиття формальними заявами, очікуючи у реальному переговорному процесі значних поступок.

8 червня 1992 р. розпочалося перше коло чесько-словацьких переговорів, головними фігурантами яких були Мечіар та Клаус (за свідченнями очевидців навіть мало місце обговорення проблем наодинці). Загалом до листопада 1992 р. було організовано 7 зустрічей щодо принципів чесько-словацьких взаємовідносин [12, S. 509].

Спершу в ролі атакуючої сторони виступили словаки. Вони висунули вимогу окремого представництва у ЄС, ООН, паритетності у спільних фінансових установах. Великий подив і скептичність чехів викликали пропозиції створення окремих емісійних банків, але зі збереженням єдиної валюти, організації двох самостійних армій, але зі спільним керівництвом [14, С. 71]. На переговорах 17 червня Мечіар проголосив, що його метою є вступ словаків до ЄС як нації, що має власну державу. Чеський історик Я. Рихлік вважає, що словацький політик тим самим шантажував чехів, очікуючи нових компромісних варіантів з їх боку, але реально не розраховував на розпад федерації [12, S. 340].

Проте, чеські політичні лідери логічно розцінили пропозиції словаків як абсолютно невігідні для себе. Так, два емісійні банки зумовили б збільшення обсягів готівки у економічно слабшій Словаччині, що спровокувало б “несправедливу” інфляцію і в потужнішій Чехії. Самостійне представництво у міжнародних організаціях не мало прецедентів (за винятком членства в ООН Української та Білоруської РСР) у міжнародній практиці, до того ж неможливо було передбачити реакцію інших країн. Зрештою поставало й логічне запитання: а чи це останні вимоги словаків? Тому не дивно, що Клаус іронічно зауважив Мечіару, що той хоче будувати словацьку державу за чеські гроші [12, S. 341].

Відтак, двостороння угода 19 червня за пропозицією чеської сторони вже включала пункт про надання переваги конституційному поділу держави. Це засвідчило корінний поворот у переговорах – чехи взяли ініціативу у свої руки, а 13 липня урядова декларація оголосила населенню, що слід бути готовими до створення самостійної чеської держави. 26 серпня на зустрічі у Брно було затверджено процедуру “розлучення” й домовлено, що 31 грудня 1992 р. стане останнім днем федерації. Серед чотирьох можливих варіантів розпаду держави (декларація федерального парламенту; угода національних рад; референдум; вихід однієї з республік із федерації [8, S. 586]) зупинилися на тому, що це має бути конституційний акт ФЗ. 8 жовтня новий закон про компетенції передав всі повноваження республікам, зробивши федеральні управлінські органи фактично непотрібними.

Поведінка словацьких політиків у цей час була суперечливою. З одного боку, їхні проекти втілювалися у життя. 14 липня уряд Словаччини оголосив її суб’єктом міжнародного права [3, С. 395]. 17 липня було прийнято Декларацію про суверенітет Словаччини, а 1 вересня – окрему Конституцію республіки [4, С. 219]. З іншого боку виявилось, що вони не бажають брати на себе обов’язки, але не проти користуватися перевагами, які їм дає федеральний зв’язок з Прагою. Зі словацької сторони мусувалися ідеї збереження у тій чи іншій мірі спільної держави. Голова Словацької національної ради І. Гашпаровіч пропонував конфедерацію. Опозиційні лідери говорили про дуалістичну систему, військову, господарську унію тощо. Яскравим прикладом “політичного задкування” у виконанні Мечіара стали переговори щодо поділу війська. Словацький прем’єр боявся територіальних претензій з боку Угорщини до ослабленої Словаччини та деструктивних дій угорської меншини [12, S. 347]. Тому він бажав й надалі збереження у певній формі спільної армії. Проте Клаус остерігався втягнення Чехії у можливий словацько-угорський конфлікт і відстоював категоричну позицію

пришвидшення процесу становлення окремих чеської та словацької армій. Завершальним актом чесько-словацького діалогу на даному етапі стало позитивне голосування ФЗ 25 листопада 1992 р. за конституційний закон про припинення існування федерації [2, С. 455].

До честі чеських і словацьких політиків слід підкреслити, що вони доклали максимум зусиль й досягли того, що процес “розлучення” був цивілізованим, демократичним, мирним, взаємно толерантним. Вже 23 липня 1992 р. створені спеціальні комісії, які повинні були працювати над конкретним механізмом поділу держави. Прийнятий 13 листопада 1992 р. закон про розподіл майна федерації зафіксував, що рухоме і нерухоме майно, фінансові активи й пасиви розділялися за територіальним та пропорційним (2:1, відповідно до співвідношення чехів і словаків у структурі населення країни) принципами [8, S. 583]. На початковому етапі взаємовідносин незалежних республік планувався валютний союз, підтверджено незмінність існуючих кордонів між Чехією та Словаччиною, а двосторонні комісії до кінця 1994 р. мали завершити делімітацію кордонів. Декларувалося право громадян однієї республіки працювати в іншій без спеціальних дозволів, передбачався безвізовий режим на кордоні (лише паспортний контроль). Досягнуто домовленостей про взаємне виконання соціальних та пенсійних зобов’язань перед громадянами, сторони підтвердили свої наміри впровадження податкової реформи, запланованої ще федеральним урядом. Загалом підписано понад 20 угод, в тому числі Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво на 15 років [10, S. 531].

Усі питання обговорювалися безпосередньо, без втручання інших держав та за відсутності будь-якого тиску ззовні. Європейське співтовариство турбувало лише те, щоб процес ліквідації федерації відбувся без ускладнень міжнародної ситуації. Тому 28 жовтня 1992 р. сторони представили пленарному засіданню ЄС та країн “Вишеградської трійки” у Лондоні Меморандум про митну унію як доказ “оксамитового” розлучення. Зрештою, у січні 1993 р. Чеську Республіку та Словацьку Республіку прийнято в ООН без спеціального голосування [5, С. 346].

Таким чином, поглиблення суперечностей у чесько-словацьких відносинах у 1990-1992 рр. призвели до зникнення з карти Центрально-Східної Європи чехословацької держави. Аналізуючи тогочасну ситуацію, можна виділити декілька причин, що зумовили саме такий розвиток подій.

Одним із об’єктивних факторів стала концепція словацького національного самовизначення [11], для реалізації якої склалися сприятливі умови (демократизація суспільства, належний рівень національної самосвідомості, розпад соціалістичного табору та дискредитація ідеї інтернаціональної єдності). У цей час доцільність співжиття з чехами вичерпала себе, адже економічна, політична, культурно-освітня самодостатність Словаччини досягла того рівня, коли роль “молодшого брата” словаків вже не влаштовувала. Каталізатором подій до певної міри став й суб’єктивний чинник, а саме особисті амбіції словацького прем’єра Мечіара, який мріяв про статус лідера самостійної держави, прагнення групи республіканських політиків обійняти вищі адміністративні посади, адже майже всі ключові пости у федерації займали чехи [4, С. 218].

Чехів обурювали вимоги й претензії словаків, які, на їх погляд, були вельми завищеними та егоїстичними. Словацькі пропозиції статусу Словаччини у федерації сприймалися чехами як спроба забезпечення права “вето” для слабшого партнера у відносинах із сильнішим. Лунали й голоси про невдячність словаків за те, що чехословацька держава створила їм умови для національної емансипації, а вони натомість виявляють сепаратистські наміри. Але при цьому федеральний центр вирішив ні в якому разі не застосовувати тиск і силові методи вирішення суперечностей (надзвичайний стан, військова диктатура). По-перше, пражська влада була зв’язана авторитетом “оксамитової революції” та не бажала компрометувати перед світом демократичний характер нового режиму. По-друге, чеські політики цілком вірно вважали, що застосування сили лише поглибить кризу, надавши

додаткові політичні козири словацьким націоналістам. Тому поділ федерації багатьма діячами у Празі сприймався як неприємна, але цілком реальна альтернатива у разі подальшої радикалізації словацьких вимог.

Як Прага, так і Братислава обґрунтовували свої політичні позиції економічною доцільністю. Словаки вважали, що повна самостійність стане основою більш адекватної інтересам Словаччини господарської політики. Чеські праві політичні кола дотримувалися думки, що зволікання із поділом держави призведе до економічного хаосу і фінансових втрат, які ляжуть на плечі чеських громадян. Вагомими були і зовнішньополітичні фактори. Словаки бажали вступити до ЄС “окремою зірочкою”. Чехи вважали, що без словацьких земель вони швидше виконають вимоги, необхідні для вступу до того ж ЄС.

Вирішити проблему чесько-словацьких відносин виявилось не під силу навіть “батьку” “оксамитової революції”, президенту федерації В. Гавелу. Він намагався грати роль арбітра у переговорах між чеським та словацьким республіканським урядами [1, С. 291], а у листопаді 1991 р. навіть організував зустріч політиків на своїй приватній дачі. Проте його зусилля не увінчалися успіхом. Більше того, словацькі радикали стали звинувачувати Гавела у протидії їх політичним прагненням. Так, у березні 1991 р. під час візиту до Братислави президент, який зник до схвальних овацій у дні антикомуністичної революції, з подивом та збентеженням слухав вигуки вороже налаштованих учасників зібрань, що вимагали незалежності Словаччини [10, S. 531]. Влітку 1992 р. він знову був зустрінутий у словацькій столиці гаслами “Досить нам Гавела”, “Досить нам Праги” [7, С. 625]. Власне, позиція словацьких політиків зумовила й відставку Гавела. 5 липня 1992 р. завершувався термін перебування його на посаді президента федерації. Члени фракції Рух за демократичну Словаччину та Словацької національної партії у ФЗ не погоджувалися переобирати Гавела, але й не висунули іншої кандидатури. У результаті той пішов з поста президента федерації, і був обраний президентом Чеської республіки вже на початку 1993 року. Характерно, що інформація про відставку Гавела викликала демонстрації у Празі на його підтримку, учасники якої вимагали створення самостійної Чеської республіки. Це слугувало ще одним свідченням серйозності і масштабності чесько-словацьких протиріч.

Гострі суперечки урядів Чехії та Словаччини в спільній державі не могли не відобразитися на суспільних настроях у державі. Стереотипними є твердження, що все чеське населення вболівало за збереження федерації, а словаки прагнули до відокремлення. Чимало чехів вважали Словаччину “зайвим балластом”, а багато словаків виступали за збереження спільної держави. Особливо сильні прочехословацькі настрої спостерігалися у Східній Словаччині. Дискусії розгорнулися не лише у ЗМІ, але й вирували у міжособистісних відносинах громадян на роботі, на вулиці, у родинному колі [13, S. 59]. У вересні 1991 р. у Братиславі майже одночасно виникли дві громадські організації – “За суверенну Словаччину” та “За спільну державу”, що наочно продемонструвало розкол суспільства у цьому питанні. 14 червня 1992 р. у Братиславі відбувся масовий мітинг за збереження федерації. Дані соціологічних опитувань демонструють, що станом на листопад 1992 р. проти поділу спільної держави виступали 49%, а за відокремлення – 40% словацьких респондентів. У Чехії за “розлучення” висловилося 50% опитаних [10, S. 527]. Як бачимо, можливість поділу держави більше імпонувала політикам, ніж рядовим громадянам.

Дана біполярність громадської думки зумовлювала те, що у “політичних баталіях” неодноразово піднімалося питання про проведення референдуму як легітимного демократичного способу з’ясування волі народу. Спочатку цього вимагали пропагандисти словацької незалежності, помилково вважаючи, що ідея самостійності підтримується більшістю населення. З’ясувавши дійсні суспільні настрої, вони стали агітувати за те, що спершу слід домогтися суверенітету Словаччини, а вже потім організувати референдум. Відтак, процедуру народного голосування вже стали відстоювати прихильники збереження спільної держави, організувавши декілька підписних акцій на підтримку своїх позицій. На

початку 1991 р. ФЗ за поданням президента схвалили пропозицію референдуму, однак “каменем спотикання” стало формулювання питання, яке мало виноситися на голосування. Профедеральні сили висунули запитання: “Ви за спільну державу?”, антифедеральні: “Ви за національний суверенітет?” [12, S. 325]. Було очевидно, що на будь-яке з цих питань більшість виборців дадуть позитивну відповідь. Політики так і не змогли домовитися з цього приводу, а тому ідея референдуму повисла у повітрі.

Влітку-восени 1992 року опозиційні Громадянсько-демократичній партії та Руху за Демократичну Словаччину – чеські та словацькі політичні сили знову активізувалися у справі вимоги референдуму. Вони звинувачували правлячі партії у тому, що їх корпоративні переговори про поділ федерації не відображають думки більшості населення та наголошували, що з нормативно-правової точки зору закон про референдум 1991 р. продовжував діяти. 28 серпня 1992 р. було організована масова петиційна акція за збереження єдиної держави. 1 жовтня опозиція провалила голосування у ФЗ за закон про припинення існування федерації. У парламенті була навіть створена комісія із розгляду питання про створення дуалістичної держави. Однак правляча чеська Громадянсько-демократична партія відмовилася делегувати до неї своїх членів [12, S. 348]. Тепер уже Клаус тиснув на Мечіара, щоб той офіційно відмовився від планів унії або конфедерації та задекларував прагнення до проголошення самостійних республік.

У цей час соціологічні дослідження показували, що за народне волевиявлення висловлювалися 49% з кількості респондентів у Словаччині та 41% у Чехії [10, S. 527]. Однак урядові ЗМІ ініціювали галасливу пропагандистську кампанію проти референдуму. Висувалися аргументи, що рядовий громадянин не настільки свідомий та поінформований, щоб вирішувати доленосне питання. До того ж політологи вказували, що розбіжності у позиції чеських та словацьких політиків настільки глибокі, а процес розкладу держави зайшов так далеко, що голосування на підтримку федерації не врятувало б становища. Символічною подією також стала загибель у автокатастрофі 7 листопада 1992 р. активного словацького лідера “Празької весни” А. Дубчека, який був палким прихильником збереження єдиної держави [12, S. 351].

Закон про припинення існування федерації пройшов у ФЗ більшістю всього в три голоси [6, S. 244]. Опозиція наголошувала на необхідності ратифікувати його знову ж таки референдумом, але й ця вимога не була прийнята до уваги. Незважаючи на суперечливу ситуацію під час процесу “розлучення”, громадяни новостворених республік швидко адаптувалися до актуальних політичних умов та у середині 90-х рр. власна державність сприймалася ними як доконаний та беззаперечний факт, а ностальгічні настрої практично відсутні.

Взаємовідносини незалежних Чехії та Словаччини демонструють вельми позитивний приклад для наслідування. 3 грудня 1992 р. Національна рада Словацької Республіки проголосила “Відозву до парламентів і націй світу”, в якій поміж іншим декларувалося: “Особливу увагу Словацька республіка буде приділяти стосункам з Чеською республікою. Зусилля спрямовуватимуться на таку співпрацю і координацію взаємовідносин, які забезпечать збереження зв’язків між обома державами, що служать інтересам їх громадян” [8, S. 591]. Звичайно, у перші роки незалежності спостерігалися певні тертя з приводу різних “технічних” питань у процесі “розлучення”, проте вони ніколи не набули форм політичних конфліктів та категоричних претензій сторін. У 2004 р. республіки одночасно вступили до ЄС, а на сучасному етапі експерти оцінюють їх відносини як найкращі за всю історію чесько-словацьких стосунків.

Список використаної літератури

1. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 395 с.
2. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 рр.: Навчальний посібник / В.П. Газін С. А. Копилов / за редакцією А.О. Копилова. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.
3. Історія західних і південних слов'ян: ХХ ст. / Е. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків : ОКО, 1998. – 464 с.
4. Кріль М. Історія Словаччини / М. Кріль. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2006. – 264 с.
5. Чехия и Словакия в ХХ веке. Очерки истории. Кн. 2 / [Отв. ред. В. В. Марьина]. – М.: Наука, 2005. – 558 с.
6. Шумов С. История Словакии V–XX вв. / С. Шумов А. Андреев. – М.: Монолит МБ, 2000. – 296 с.
7. Яровий В.І. Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн. ХХ століття: Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.
8. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. II. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Bratislava, 1998. – 600 s.
9. Ďurica M. S. Slovenský národ a jeho štátnosť / M. S. Ďurica. – Bratislava : ALFA, 1990. – 39 s.
10. Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí / D. Kovač a kol. – Bratislava : Fortuna Print & Adut, 1998. – 608 s.
11. Pavlo L. Hľadanie stratenej slobody / L Pavlo. – Martin : Matica Slovenská, 1999. – 143 s.
12. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vzt'ahy 1945-1992). Zv. II / J. Rychlík. – Bratislava : AEP, 1997. – 358 s.
13. Škvarna D. Slovensko – dejiny / D. Škvarna // Slovensko. Dejiny-divadlo-hudba-jazyk-literatúra-ludová kultúra-výtvarné umenie-slováci v zahraničí / vedúci editor M. Fazekašova. – Bratislava : Perfekt, [b. r.]. – 384 s.
14. Žatkuliak J. Prédstavy a skutočnosť uplatňovania principu rovnoprávnosti medzi Slovákmi a Čechmi (1945-1992) / J. Žatkuliak // Historický zborník. – 1997. – Ročník 7. – S. 58-72.

**А. В. Найчук, кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології та соціології**

УКРАЇНА В ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Глобалізаційні процеси, які охопили всі сфери суспільного життя, безпосередньо відносяться й до держави. Серед головних тенденцій, що формують нову соціально-політичну світобудову, зазвичай виділяють відносини між державами, які знаходяться на різних щаблях суспільного розвитку. В даному контексті О. Білорус пропонує розглядати вплив глобалізаційних складових через призму двох чинників:

- глобалізація – як природний процес;
- глобалізація – як силовий, насильницький процес в інтересах „глобалізаторів”

[1, с. 9].

Саме друга складова сьогодні виходить на перший план у контексті політичного вибору, визначає соціально-політичний аналіз ролі держав у даних процесах. Як слушно зауважив У. Бек, „століттям глобалізації не передбачається кінець політики, а відкривається її початок” [2, с. 223]. Тому від політичного вибору суб'єкта (держави) сьогодні залежить його

місце в глобальному світі, вирішення соціально-економічних проблем. Щодо України, то для неї характерні наступні тенденції:

- по-перше, поєднання розбудови незалежної держави із новою структурою глобалізаційного світу;

- по-друге, захоплення внутрішньополітичною боротьбою за владу призвело до ігнорування формування національної глобалізаційної стратегії. Відповідно, держава виявилася не готовою до глобалізаційних викликів. О. Гончаренко, з даного приводу, зазначає, що однією з проблем України виступає „внутрішня непідготовленість країни до незалежності, відсутність єдиної національної ментальності, загальноприйнятих національних вартостей і національних інтересів. Глибоко розділена уздовж багатьох вимірів та параметрів – економічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних – Україна опинилася у замкненому полі: прискорене будівництво національної держави потребувало консолідації національної ментальності, швидка консолідація національної ментальності виявилася дуже важкою...” [4, с. 142].

Проте, за визначенням М. Делягіна, саме глобалізаційна „конкуренція більш, ніж будь-яка інша, ведеться за визначення „порядку денного,” тобто конкретної області протистояння та її принципів” [3, с. 336]. Проблеми трансформаційних змін в Україні, як внутрішніх, так і зовнішніх, пов'язаних із глобалізаційними процесами, знайшли своє відображення у працях В. Андрущенко, О. Бабкіної, О. Білоруса, В. Беха, В.Горбатенка, В. Кременя, М. Михальченка та ін.

Метою цього дослідження є аналіз соціально-політичного становища України в глобальному світі через призму поглядів вітчизняних та західних науковців.

Слід звернути увагу, що думка українських науковців щодо становища України в сучасному світі, через призму регіоналістики, неоднозначна. С. Пирожков у праці „Україна в геополітичному вимірі: деякі пріоритети”, вважає, що Україна є регіональною виключно європейською державою, тобто її власні національні інтереси виявляються через загальноєвропейські структури [5, с. 30-33]. Ф. Рудич, О. Дергачов висловлюють думку про Україну як державу бірегіональну. При цьому, О. Дергачов наголошує на зацікавленості самої держави в утвердженні власної бірегіональності й підтриманні стабільних конструктивних відносин як у західному, так і в східному напрямках, оскільки це надає Україні можливості перетворення на своєрідний міжнародний комунікаційний геополітичний вузол зв'язків, який слугує об'єднанню народів Заходу і Сходу [6, с. 10-12; 7, с. 29-35]. У даному контексті значний інтерес викликають погляди західних політологів. Так, Г. Кіссінджер, виходячи з того, що Україна розташована на сході геополітичного простору, який розмежовує двох із шести глобальних носіїв (суб'єктів) – Європу і Росію, зауважує, що, оскільки Росія продовжує чинити тиск на Європу, а завданням блоку НАТО є гарантування того, щоб не дати можливості поширення російського традиційного націоналізму, є очевидним, що реалізація США глобального балансу сил включає Україну до кола ймовірного кандидата на врівноваження Росії в Європі [8, с. 102]. Погляди Г.Кіссінджера поділяє З. Бжезінський. Вважаючи Україну геополітичним центром Європи, науковець зазначає, що роль і місце України в процесі європейської інтеграції можна розглядати з позиції наслідування та переорієнтації. Процес наслідування європейського досвіду, розбудови системи безпеки включає Україну до європейського примирення і співпраці. Разом з тим найважливішим аспектом незалежності України, здобуття якої З. Бжезінський оцінює як третю за своїм історичним змістом подію ХХ століття, є її вплив на Росію, який гарантує безболісну трансформацію останньої з імперіалістичної в національну державу [9, с. 46, 121-122].

Таким чином, можна констатувати, що частина українських та більшість західних дослідників розглядають Україну не як певну глобалізаційну одиницю, а як певну буферну зону між Європою і Росією, як об'єкт посилення впливу західних держав на Росію. В результаті, на думку М. Шепелева, „Україна стала об'єктом геополітичної війни [між Росією і

Заходом (прим. автора)], спрямованої на руйнування її інфраструктури. У цій війні на службу ставиться стратегія „непрямих дій”: формуються нові види зброї невоєнного характеру, розвивається своєрідна гео економічна „вірусологія” (кредитний удар, підрив фінансової системи тощо), поступово втілюються інформаційні технології” [10, с. 410]. Сприяє вищезгаданим процесам залучення на свій бік різноманітними групами інтересів „глобальних сил” у внутрішній політичній боротьбі та у конкуренції економічних і соціальних інтересів. Це посилює позиції таких груп у взаємодії з інститутами державної влади, але водночас робить їх „агентами” зовнішніх інтересів і впливів, а ці інтереси не завжди відповідають національним – частіше підривають основи національної конкурентоспроможності в глобальному світі, руйнують механізми „виживання” суспільства. Наслідками вищезгаданих „війн” для України є:

- зростаюча деєтатизація, яка в умовах слабкості та неорганічності цивілізаційних зв’язків призводить до руйнування базисних основ регуляції суспільства;
- архаїзація соціальних відносин, у яких підсилюється значення первинних аскрептивних зв’язків (кланових, етнічних, земляцьких та інших);
- соціальна мутація різноманітних верств під впливом пристосування до аномальних умов повсякденного життя;
- руйнування суспільних зв’язків, що трансформуються у конгломерат слабо зв’язаних між собою елементів;
- посилення соціальних бар’єрів у результаті різкої диференціації доходів і власності, почуття незахищеності, неадаптованості, песимістичні настрої в усіх сферах суспільства;
- криміналізація відносин, пов’язаних із масовим підривом нормативних, ціннісних і значимих принципів соціокультурної регуляції [10, с. 418].

Відповідно, впродовж двадцяти років незалежності, Україна залишається „запасним гравцем” або об’єктом глобалізаційних процесів. Зрозуміло, що без рішучих заходів, спрямованих на протидію „маргіналізаційним” процесам в Україні, не можливе підвищення суспільної пасіонарності, а також зміни свого статусу у глобалізаційній конкуренції. Мабуть, пошук виходу з даної ситуації потрібно шукати у банальному, перефразованому вислові: „В Україні немає ні друзів ні ворогів, в Україні є інтереси”. У стратегічному відношенні роль України в глобальному світі залежатиме від її здатності виробити свій шлях і модель розвитку, розробка яких можлива лише за умов зовнішньополітичної багатовекторності, яка для України, з її особливим розташуванням, набуває вирішального значення і пов’язана з конкурентними перевагами. Проте, багатовекторність аж ніяк не означає рівновекторності й взагалі не припускає рівнозначності усіх її складових. Серед багатьох векторів завжди виділяються ті, що є пріоритетними, які власне й визначають стратегію зовнішньої політики держави, її стратегічних партнерів [11, с. 73-83]. Фундаментальною основою при цьому повинні бути:

- забезпечення збереження і зміцнення суверенної незалежності України, посилення контролю за життєвим простором держав;
- формування гармонійних внутрішньо-цивілізаційних відносин між державами, заснованих на збереженні ідентичності;
- гнучкий підхід до використання політичних, військових, економічних, інформаційних заходів забезпечення безпеки, зміна їхньої пріоритетності в залежності від ситуації;
- гармонійна збалансованість і рівноправність, економічне, політичне і соціокультурне партнерство;
- поєднання національних і наднаціональних механізмів, що забезпечують добробут, безпеку громадян [10, с. 426-427; 12, с. 8-11; 13, с. 73-83].

Саме зазначені складові мають стати пріоритетними у внутрішній та зовнішній політиці держави, що надасть можливість зайняти Україні гідне місце у сучасній глобальній світобудові.

Список використаної літератури

1. Белорус О. Г. Экономическая система глобализации / О. Г. Белорус. – К.: КИЗУ, 2003. – 380 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек [пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М. Г. Делягин. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 768 с.
4. Белорус О. Г. Глобальные трансформации и стратегия развития: [монография] / О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко, О. М. Гончаренко и др. – К.: Ориане, 2000. – 422 с.
5. Пирожков С. Україна в геополітичному вимірі: деякі пріоритети / С. Пирожков // Україна в современном геополитическом пространстве. – «Персонал». – 2000. – № 2 (56); Прилож. № 5 (10). – С. 30-33.
6. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин / Ф. Рудич // Україна в современном геополитическом пространстве. – «Персонал». – 2000. – № 2 (56); Прилож. № 5 (10). – С. 10-12.
7. Дергачов О. Небезпека як атрибут державності / О. Дергачов // Політ. думка. – 1997. – № 1. – С. 29-35.
8. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика: [навч. посібник] / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
9. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
10. Шепелев М. А. Глобализация управления как мегатенденция современного мирового развития: монография / М. А. Шепелев. – К.: Генеза, 2004. – 512 с.
11. Матвійчик Я. П. Між Європою і Азією. Пріоритети зовнішньої політики України в контексті геополітичного розвитку / Я. П. Матвійчик // Політика і час. – 2002. – № 9. – С. 73-83.
12. Кириченко В. П. Захід чи Схід: пошук балансу / В. П. Кириченко // Політика і час. – 2000. – № 10. – С. 8-11.
13. Матійчик Я. П. Між Європою і Азією. Пріоритети зовнішньої політики України у контексті геополітичного розвитку / Я. П. Матійчик // Політика і час. – 2002. – № 9. – С. 73-83.

В. Ю. Маркітантов

ст. викладач кафедри політології і соціології

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН

Сучасний етап становлення вітчизняної політичної еліти розпочався з часів “перебудови” кінця 80-х рр. ХХ ст. Перехідний етап у розвитку України характеризується постійними змінами політичної системи. Відповідно, останні десятиліття постійно змінюється й вітчизняна політична еліта. Ці зміни, на думку науковців, носять поступовий характер та відбуваються шляхом мутації, змішування різних угруповань, зміни політичних гасел та лідерів [9, с. 35].

М. Шульга зауважує на виділенні чотирьох основних етапів становлення правлячої еліти сучасної України:

- Перший етап (1989-1994 рр.) – формування еліти характеризувалося співіснуванням зі “старою” радянською. При цьому тривало нагромадження фінансового капіталу в руках лідерів злочинних угруповань.

- Другий етап (1994-2000 рр.) – відбувається накопичення капіталу в усіх трьох групах еліт. У цей час формуються владно-економічні клани (дніпропетровський, донецький, київський тощо). Розгортається протиборство владних еліт між собою та за контроль над центральною владою.

- Третій етап (2000-2004 рр.) – відбувається злиття трьох груп еліт (старої, нової та кримінальної) у нову (прокучнівську), на основі якої формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади і власності.

- Четвертий (з кінця 2004 року) – поглиблюється розкол владної еліти, розпочинається протистояння владних еліт [15, с. 34-36].

В. Фесенко визначає етапи процесу формування політичної еліти сучасної України, які збігаються з виборчими циклами, а саме: а) 1990-1994 рр., б) 1994-1998 рр., в) 1998-2003 рр. [13]. Логічним, на нашу думку, є виокремлення ще декількох етапів, перший з яких розпочався на зламі 2004/05 років і другий – з лютого 2010 року.

Для колишнього Радянського Союзу характерним було формування політичної еліти з партійних функціонерів, комсомольської верхівки, господарських керівників, військового генералітету, діячів культури, науки, які здобули авторитет та продемонстрували свою лояльність до системи [1, с. 64]. У роки “перебудови” умовами просування та переміщення еліти були родинні зв’язки, відданість керівникові, земляцтво. У 1989 році з’явилося нове джерело поповнення еліти – вибори, які поклали початок процесу формування нової політичної еліти. Це були перші відносно демократичні вибори СРСР.

З 1987 року навколо Українського культурологічного клубу починає згуртовуватися “контреліта”. Більшість його членів – колишні дисиденти, котрі не мали доступу та й можливостей потрапити до еліти. У 1988 року була відновлена Українська Гельсінська Спілка (УГС) – організація відверто антикомуністичного напрямку [9, с. 39].

У 1989 році виникає “Рух” – суспільно-політична організація, що об’єднала всі опозиційні сили, діяльність якої відчутно впливала на суспільство*. Рух стає головною опозиційною силою до КПРС на виборах до представницьких органів різного рівня, що, на переконання А. Романюка та Ю. Шведа, свідчить про втрату КПРС монополії на політичну владу в країні [11, с. 230]. Оформленню Руху у політичну партію навесні 1990 року, на думку науковців, завадили такі фактори, як значна диференціація угруповань усередині самого Руху, бажання усіх учасників зберегти чинну структуру як символ єдності націонал-демократичних сил у антитоталітарній боротьбі, а також невдалий момент через передвиборчу боротьбу до Верховної Ради України [11, с. 231-232].

Тому їх замінили “нові” люди, раніше ніяк не пов’язані з політичною діяльністю. Цими “новими” людьми виявилися представники так званої “нової буржуазії”. Для цієї групи головною метою було порозуміння з представниками влади задля збільшення власності, і, як результат, – самої влади. Все це призвело до симбіозу номенклатурної та “новобуржуазної” еліт [3]. Великий бізнес прийшов у політику – у Верховній Раді різко збільшується кількість підприємців. За інформацією різних джерел, 2/3 законодавчого органу країни з 1998 по 2003 рік склали легальні мільйонери [13].

Особливість нашої держави, яка відрізняє її від інших постсоціалістичних держав Європи, полягає у значній присутності у вітчизняній політичній еліті представників колишньої компартійної верхівки, яка змогла вдало зорієнтуватися у політичній ситуації та пристосуватися до неї. Так, у міністерствах та інших інститутах державної влади номенклатура міцно закріпилася на керівних посадах під виглядом “незамінних” фахівців. Еліта, яка склалася вже на кінець 1991 року, спиралася на ідею державності, перехоплену в Руху, і на концепцію ринкових перетворень, перехоплену в демократів [9, с. 47].

* Як політична партія Народний Рух України формується лише у 1992 році, а Міністерством юстиції зареєстрована в 1993 році [12, с. 262]

За підрахунками науковців, серед осіб, що упродовж 1991-2003 років призначались на найвпливовіші владні посади, 73 % були вихідцями з партійної, радянської, господарської та комсомольської номенклатури радянського часу. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % керівного складу місцевих та 46 % центральних органів влади в Україні перебували на державній службі ще в радянські часи, майже 80 % осіб, що з 1995 року займали посади голів облдержадміністрацій, також належали до радянської номенклатури [3].

Для нашого суспільства основним критерієм відбору до еліти є лояльність до чинної системи. На думку дослідників, цей критерій бере свій початок ще з часів Радянського Союзу і дозволяє представникам еліти переміщуватись у межах однієї елітної площини, не випадаючи з її лав, що в свою чергу забезпечує їм непідзвітність суспільству щодо своєї діяльності. Все це перетворює таку управлінську еліту на клан і робить її закритою [11, с. 9]. Можна відзначити ще й такий канал рекрутування політичної еліти, як бюрократичний апарат з його сильним впливом.

Ще однією особливістю української еліти є формування її “за принципом належності до оточення знакових фігур (лідерів державних структур, політичних партій, великого бізнесу) з певним регіональним походженням” [2, с. 31].

На сучасному етапі розвитку України процес формування її національної і регіональної політичних еліт відбувається двома основними шляхами: шляхом призначення і шляхом участі та перемоги в загальнодержавних та регіональних виборах. Але ми не можемо не згадати і про зазначений М. Михальченком природний шлях формування еліти, що полягає у системі освіти та професійно-суспільній діяльності [6, с. 25].

Для сучасної України вибори стали основним механізмом відбору та поповнення політичної еліти. Причому, головним чином на цей процес впливають парламентські вибори, оскільки, як зауважує В. Фесенко, саме вони формують більшу частину складу політичної еліти [13].

Спеціалісти з елітології у процесі творення національної політичної еліти визначають дві загальнозначимі тенденції. Перша – це коли стара еліта входить до складу нової як її частина або ж як окремий фрагмент. Друга ґрунтується на спадкоємності: запозичення в старій еліті цінностей, норм, ідей, звичаїв, традицій [8, с. 55]. Саме приклад першої тенденції можна спостерігати на початковому етапі розвитку незалежної України. Так, при зміні курсу спрямування державного розвитку і попри входження до складу еліти діячів націонал-демократичного спрямування при владі все-таки залишалася стара номенклатурна еліта, адже саме її представники мали досвід державного управління. Це підтверджується і тим, що перші вибори у незалежній Україні як до парламенту, так і до регіональних та місцевих органів відбулися лише в 1994 році. До того функціонували органи влади, сформовані у часи існування Радянського Союзу.

Особливістю формування сучасної української еліти є намагання деяких її членів мати власний бізнес. Виходячи з цього, В. Коробов зараховує всю регіональну еліту, за винятком регіональної духовної еліти, до економічної [5, с. 312-313]. До того ж можна говорити про стимулювання формування політичної еліти “співнапругою високого статусу управлінської діяльності з одержанням різноманітних матеріальних і моральних привілеїв” [12, с. 125]. Погоджуючись з Г. Музиченко, зазначимо, що основним джерелом поповнення політичної еліти в Україні на сучасному етапі є бізнес-еліта [7, с. 235].

За результатами вітчизняних дослідників, роки незалежності України характеризуються прагненням політичної еліти загальнодержавного і регіонального рівнів звузити канали рекрутування до еліти з неелітних соціальних груп і так передавати свої позиції нащадкам, виділяючись в окрему замкнену групу [4, с. 497]. Ознаки такого процесу можемо спостерігати і через зміни виборчої системи країни – від мажоритарної, яка передбачала безпосередній вибір мешканцями свого представника до законодавчого чи

представницького органів, через змішану до пропорційної. В останньому випадку передбачалися закриті партійні списки, які унеможлилювали процес ознайомлення виборця з конкретними особами, яких той обирає, голосуючи за ту чи ту політичну силу. Не покращило ситуацію й повернення до змішаної системи, оскільки правом висувати кандидатів наділені політичні партії. Все це веде, фактично, до використання процедури призначення, а не виборності, адже від партійного керівництва залежить, чи буде певна особа висунена у кандидати, місце тієї чи тієї особи у списку висуванців, а також і шанси потрапляння до представницького органу, що ставить її у залежне становище.

При поповненні політичної еліти сьогодення вирішального значення в Україні мають особисті зв'язки, а не, як би того хотілось, професійні якості особи [див.: 14, с. 94]. Г. Щокін звертає увагу на рекрутування до еліти за родинними та свояцькими зв'язками (непотизм) та на політичне просування за земляцькими ознаками (трибалізм) [16, с. 93]. Все це призвело до того, що люди, особливо молодь, почали думати, що досягти елітарних позицій у суспільстві, керуючись нормами моралі, неможливо. За даними опитувань, уже на 2003 рік 11 % молоді визнає, що на них норми моралі не розповсюджуються, 21 % – ігнорують закони, 25 % – переконані у тому, що ні рівень освіти, ні її якість не мають значення, головне – багаті батьки, родичі або “свої люди” при владі або комерційних структурах [3].

Отже, для сучасної України, держави, яка постала на теренах колишнього радянського суспільства і успадкувала низку “хвороб” того суспільства, притаманні зрощення еліти з колишньою радянською номенклатурою та з великим бізнесом, лояльність до чинної системи, клієнталізм, свояцтво, прагнення звузити канали рекрутування.

Список використаної літератури

1. Ашин Г. Правящая элита и общество / Геннадий Ашин // Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С. 58-69.
2. Богомаз К. Регіональні еліти в процесі державотворення та формуванні соціокультурних орієнтирів суспільства / К.Ю. Богомаз, Н.Г. Сорокіна // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – С. 31-39.
3. Жданов И. Украина в XXI веке: вызовы для политической элиты / И. Жданов, Ю. Якименко // Зеркало недели. – 2003. – № 44 (469). – 15-21 ноября. – Режим доступа: <http://www.zn.ua/1000/1550/43795/>
4. Зоткін А. Вплив культурно-цивілізаційних відмінностей на ступінь інтегрованості українських владних еліт / А.О. Зоткін // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 487-499.
5. Коробов В. Між державою і ринком: трансформація регіональної економічної еліти в умовах перехідного суспільства (соціальні статуси, ролі і економічна поведінка) / Володимир Коробов // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал. – Випуск II. – Одеса : Аспропринт, 1999. – С. 312-316.
6. Михальченко М. Українська еліта як специфічний феномен / М.І. Михальченко // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 17-30.
7. Музиченко Г. Проектний менеджмент як напрямок вдосконалення функціональних здібностей представників регіональної еліти / Ганна Музиченко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Укр. Академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал. – Одеса: Аспропринт, 1999. – Вип. II. – С. 233-239.
8. Мясников О. Смена правящих элит: “консолидация” или “вечная схватка”? / О.Г. Мясников // Полис. – 1993. – № 1. – С. 52-60.
9. Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / Валерій Пилипенко, Юрій Привалов, Валерій Ніколаєвський. – К. : ПЦ “Феліант”, 2008. – 158 с.

10. Роль еліт у трансформаційному суспільстві : матеріали “круглого столу”. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2003 – 96 с.
11. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД-“Астролябія”, 2005. – 348 с.
12. Савков А. Формування та розвиток політичної еліти в Україні / Анатолій Савков // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Укр. Академії державного управління при Президентіві України. Одеський філіал. – Випуск II. – Одеса : Аспропринт, 1999. – С. 124-128.
13. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті “проекту Україна” [Електронний ресурс] / Володимир Фесенко. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>
14. Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития / В.В. Фесенко // Полис. – 1995. – № 6. – С. 87-94.
15. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С. 24-37.
16. Щекин Г. Политическая элита Украины: попытка анализа и оценки / Г. Щекин // Персонал. – 1997. – № 1. – С. 91-107.

**В.В. Семенова, викладач соціально-економічних дисциплін
Кам'янець-Подільського медичного училища**

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У географічному сенсі Центрально-Східна Європа (ЦСЄ) являє собою групу країн-сусідів приблизно однакових територіально, що розташовані між Німеччиною і Росією, Балтикою і Балканами. Країни цього регіону належать до одного мовного середовища, мають спільну культуру, почасти державність: упродовж століть їх народи жили часто у межах однієї держави – Речі Посполитої, Австро-Угорської, частково Російської та Османської імперій. Схожість історичного розвитку спричинила зрештою близькість ментальностей, національних характерів тощо.

Але подальша логіка суспільно-політичних перетворень обумовлена наслідками існування у цих країнах авторитарно-тоталітарних режимів, спричинила утвердження суто політичного розуміння поняття Центрально-Східна Європа, до якої нині відносять Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію. Ці країни мали подібні “стартові умови” і великою мірою схожі у реалізації моделей реформування, але через менш глибоке проникнення авторитарно-тоталітарного режиму (за виключенням Румунії) мають відмінні, ніж Україна, Молдова чи Білорусь (які географічно теж належать до центрально-східноєвропейського регіону) умови розвитку і завдання реформування. Процес формування громадянського суспільства у країнах Центрально-Східної Європи безпосередньо обумовлений і підпорядкований специфіці трансформаційних перетворень, що тривають у регіоні з кінця 80-х рр. ХХ ст.

Громадські рухи, що з'явилися у країнах ЦСЄ наприкінці 70 – початку 80-х рр., спочатку декларували прихильність до проведення перетворень, а потім відійшли у непримиренну опозицію, ставлячи питання про докорінну зміну режиму. Визнання владою вимог громадських рухів, діяльність яких набула яскраво вираженого політичного забарвлення, означала руйнацію монолітності політичної системи, що складала одну з основних рис соціалістичного суспільного ладу.

Проте впливовість опозиційних рухів була неоднаковою у соціалістичних країнах ЦСЄ. На думку В.Мокшина, “лише у Польщі можна вести мову про формування задовго до

падіння соціалістичної системи опозиції авторитарному режиму і де перехід влади здійснювався в результаті згоди між правлячою номенклатурою і найвпливовішими колами опозиції” [5; 30]. В решті країн ці процеси були менш виразними і масштабними. Але у будь-якому разі поява опозиції незалежно від її масштабу сприяла поступовому визріванню консенсусу, повільній легітимації альтернативної ідеології, легалізації нових політичних сил у країнах ЦСЄ. Відповідно й формування інститутів громадянського суспільства відбувалося на консенсусній основі у загальнонаціональних масштабах. Українська дослідниця Л.Нагорна цим пояснює той факт, що “у Польщі, Угорщині, Чехословаччині суспільна свідомість легко сприйняла антикомуністичну ідею, спрямувавши процес у русло класичної контрреволюції”, яка врешті рещт призвела до падіння влади комуністичних партій.

У Польщі та Угорщині перехід набув ознак реформи, узгодженої між владою та опозицією (за Є.Вятром). Самовідмова частини правлячої еліти від влади можлива за наявності високого рівня політичного плюралізму та високого розмаху руху реформаторів всередині правлячого режиму, котрі отримали перевагу над консерваторами, противниками змін. У обох країнах політика лібералізації була розпочата авторитарними урядами, і на кінець 1989 р. призвела до плюралізації суспільного та політичного життя в межах недемократичної системи і прискорила набуття цими суспільствами рис громадянських.

У Польщі на пленумі ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) (грудень 1988 — січень 1989 рр.) було вирішено оголосити перехід до політичного плюралізму. На «круглому столі», що відбувався за участю ПОРП і опозиції, була досягнута угода про проведення виборів у парламент на багатопартійній основі. У результаті виборів опозиція отримала більшість у сенаті і сформувала уряд на чолі з Т. Мазовецьким. Президентом було обрано лідера ПОРП В. Ярузельського.

З 1 січня 1990 р. у країні почалося здійснення економічної реформи, розробленої міністром фінансів Л. Бальцеровичем, відомої під назвою «шокова терапія». Метою реформи був перехід до ринкової економіки. Ліквідувався контроль над цінами, скорочувалася інфляція, заморожувалася заробітна плата. Реформа призвела до значного падіння рівня життя населення, однак за короткий строк допомогла стабілізувати ринок.

В Угорщині, на відміну від Польщі та Чехословаччини, авторитарний режим спирався на деякі економічні досягнення, які з'явилися завдяки застосованій політиці лібералізації у економічній сфері.

Але вже в кінці 80-х рр. економічна ситуація різко погіршилася. Соціально-економічні перетворення, були аналогічні польським. Перехід від планової, централізованої економіки супроводжувався погіршенням життєвого рівня населення, зростанням безробіття, соціальною напругою в суспільстві. На тлі плюралізації суспільного та політичного життя опозиційні настрої посилювалися й вилилися у масовому формуванні незалежних громадських, молодіжних організацій та профспілок, політичних партій та рухів (Угорський демократичний форум, Новий березневий фронт, Союз молодих демократів, Демократичний союз працівників науки, Незалежна партія вільних землеробів та ін.). Крім того, в Угорщині опозиційні угруповання набули форм політичних партій, а не професійних спілок. Під тиском опозиційних партій в Угорщині відбувся діалог за «круглим столом», у ході якого уряд вимушений був підписати прогресивніший, ніж у Польщі, документ – угоду з опозицією.

У Чехословаччині модель переходу набула ознак політичного перелому, коли відбувалося падіння недемократичного режиму та заміщення авторитарних еліт (цілком чи частково) опозиційними. Чехословацька комуністична еліта не вдалася до лібералізації політики. Навпаки, авторитарний уряд застосовував політичне насильство щодо опозиції. Опозиція створила «Громадянський форум», який активізував боротьбу проти комуністичної системи. Лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст.. маніфестації та виступи набули масового характеру і поклали початок розвитку загальнодержавних форм самоорганізації суспільства насамперед за критерієм “підтримки або непідтримки” правлячого режиму. У грудні 1989 р.

на з'їзді компартії перемогли реформатори. У результаті демократичних перетворень, здійснених за короткий строк, до влади в країні прийшла опозиція. Президентом став лідер «Громадянського форуму» В. Гавел, головою Федеральних зборів О. Дубчек. 1 січня 1993 р. на місці Чехословаччини виникло дві держави — Чехія та Словаччина.

У Болгарії в результаті політичної кризи, викликаній погіршенням економічного становища та масовими втечами до Туреччини тюркомовного населення, у листопаді 1989 р. генеральний секретар Болгарської комуністичної партії Т. Живков був знятий з усіх керівних постів. До влади у правлячій партії прийшли реформатори.

Одночасно виникли могутні опозиційні сили, серед яких першість належала Союзу демократичних сил (СДС). У серпні 1990 р. президентом країни було обрано лідера СДС Ж. Желева, у грудні того ж року завершено формування коаліційного уряду, до складу якого ввійшли опозиціонери і колишні комуністи.

У Румунії, де існував найбільш жорстокий тоталітарний режим Н. Чаушеску, революція супроводжувалася кровопролиттям. 22 грудня 1989 р. відбулося повстання проти диктатури, для придушення якого служба безпеки Н. Чаушеску — секурітате — застосувала збройну силу. Однак на бік повстанців перейшло кілька армійських підрозділів. У результаті перемоги повстанців диктатура Чаушеску була повалена, а сам диктатор та його дружина страчені.

Швидкий крах тоталітарних режимів можна пояснити зокрема тим, що у більшості країн Центральної і Східної Європи збереглися залишки колишнього громадянського суспільства, високий авторитет у суспільстві мали спілки діячів культури і науки, існувала широка мережа неформальних громадських об'єднань. Наймогутніша громадська опозиція склалась у Польщі та Угорщині. Головними чинниками цього є усвідомлення громадянами відставання від країн Заходу практично у всіх сферах і велике бажання змін на краще.

Водночас громадянське суспільство в Угорщині та Польщі певною мірою забезпечило соціальну злагоду, «дало можливість його політичним інституціям та механізмам запобігти виникненню соціального напруження і конструктивно розв'язати суспільно-політичні суперечності» [2; 16].

В Україні найвизначнішу роль у пробудженні громадської свідомості та в інформуванні людей про громадські рухи й організації відіграла газета «Літературна Україна» та її видавець — Спілка письменників України. Найбільш відомими з перших громадських об'єднань були: Культурологічний клуб у Києві (1987), культурологічне Товариство Лева у Львові, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, екологічний рух «Зелений світ», товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» та інші.

Величезний вплив на перебіг політичних подій і подальшу долю країни мало утворення Народного руху України за перебудову (НРУ, Руху) — масової, ідеологічно строкатої, проте антикомуністичної за своїм духом і національно зорієнтованої організації.

Поряд з політичними передумовами формування інститутів громадянського суспільства у країнах ЦСЄ різною мірою існували передумови для формування середнього класу. Насамперед, у цих країнах спостерігався більш високий, ніж в СРСР, рівень життя. Вирішальну роль у цьому аспекті мав факт наявності приватного сектору виробництва. Нагадаємо, що у Польщі колективізація сільського господарства зазнала фіаско у кінці 40-х рр. XX ст., відтак сільське господарство перебувало у сфері приватної власності. Дрібне виробництво (40%) також перебувало у сфері приватного виробництва. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Угорщині.

Американський науковець М. Кеннеді вважає, що проект громадянського суспільства був особливо успішний у Польщі та Угорщині, оскільки на його думку «ідею громадянського суспільства пов'язують з приватним підприємством та націоналістичними рухами, особливо після краху комуністичного тоталітарного режиму» [1; 80].

Угорщина першою із центральноєвропейських країн стала на шлях ринкових перетворень в економіці, у тому числі й у сфері приватизації. На початку 1998р. більша

частина державного майна Угорщини була передана приватному сектору. За офіційними статистичними даними майже 80% ВВП припадало на приватний сектор економіки [8; 433].

Угорська приватизація мала такі самі завдання, що й в інших країнах Центрально-Східної Європи, однак мала певні особливості. Приватизація в Угорщині була зорієнтована не тільки на перехід до ринкових відносин, але, що більш важливо, на створення таких відносин власності, які б спиралися на широку соціальну базу у вигляді сильного середнього класу.

У другій половині 90-х років ринкові реформи в країнах Центральної й Східної Європи почали приносити свої плоди — в економіці намітилися позитивні зміни. Найбільших успіхів удалося досягти спочатку Польщі, а потім Словенії, Чехії, Словаччині й Угорщині. Саме ці країни більше за інших відповідали критеріям для вступу до Європейського Союзу.

Однією з тенденцій розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної й Східної Європи є пошук спільно з державою нових моделей соціального захисту. Дедалі частіше до складу суб'єктів соціальної політики у країнах з ринковою економікою почали зараховувати приватний сектор і некомерційні організації. В Чехії, Угорщині впроваджуються нетрадиційні форми зайнятості, залучення непрацевдатних громадян до виборчого процесу, виконання непрацюючими певних соціальних робіт, створення нових робочих місць у приватному секторі, здійснюються заходи із підтримки малого бізнесу тощо.

Цей досвід особливо корисний для України, оскільки гнучкі форми соціального захисту населення дають змогу стримувати процеси деградації робочої сили.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є наявність розвинутої соціальної структури, що відображає інтереси різних верств та груп. Соціальну структуру можна назвати дієвою лише у тому випадку, коли вона матиме добре розвинуті і вертикальні, і особливо, горизонтальні зв'язки. При нерозвинутій соціальній структурі діють лише вертикальні зв'язки, що напряду пов'язують особу із державою, а це значно зменшує можливість реалізації громадянином особистих прав і свобод.

Упродовж тривалого часу громадяни країн ЦСЄ, як і громадяни колишнього СРСР, були витіснені із більшості сфер публічної активності. Це стало закономірним наслідком існування в минулому централізованої суспільно-політичної системи, що базувалась на примусі та тотальному контролі проявів громадянської активності «знизу». Звідси перетворення у сфері соціальної структури спрямовувались на створення умов самоорганізації, що веде до поглиблення самоуправління, до усвідомлення громадянами своїх прав та відповідальності за все, що відбувається на локальному рівні. Адже громадянська активність — це найперша і найважливіша передумова формування громадянського суспільства.

Безумовно, на шляху посилення громадянської активності ще є значні перешкоди, тобто явища, що заважають чи перешкоджають об'єднавчим процесам у суспільстві. До таких явищ можна віднести атомізацію (відчуження одиниці від решти суспільства), занепад суспільних зв'язків, суспільну анемію (повне випадання суспільних груп із суспільного середовища), безпорадність суспільства та недостатня можливість впливати на перебіг подій.

Процес формування громадянського суспільства у деяких країнах ЦСЄ гальмують залишки тоталітарного мислення, управління, успадкований патерналізм. Це заважає самовизначенню особи, прояву громадянської позиції, привчає чекати всього від держави, від чиновників. Особливо це відчутно у економічній сфері, що призвело до глибокого падіння рівня життя. Ці процеси також є характерними для сучасної України. Особливо якщо взяти до уваги, що в Україні практично відсутній «середній клас».

Натомість сприяла інституалізації громадянського суспільства у Польщі та Угорщині церква. У Польщі віруючими католиками є близько 90 % населення, в Угорщині — 70%. Завдяки масовому поширенню католицизму у цих країнах костюл виконував функцію посередника при врегулюванні політичного конфлікту між владою і опозицією у 1989 р.

Розглядаючи релігію як чинник творення громадянського суспільства, необхідно враховувати специфіку католицької традиції. Католицизм, на відміну від православ'я, впродовж всього періоду існування перебував у стані перманентної боротьби зі світською владою за вплив у суспільстві, а канони католицизму є більш жорсткими і послідовними, ніж православної церкви. Наслідком стало формування відмінних від православних країн форм взаємодії церкви та держави, коли церква, всупереч офіційному відокремленню від держави, у різні історичні періоди виступала партнером або опонентом держави, жодного разу не будучи державою підпорядкованою. До того ж авторитет католицької церкви у країнах ЦСЄ ґрунтується на її історичних заслугах у збереженні культури, політичної спадщини, підтриманні національного духу. Католицизм у Польщі та Угорщині став фактором інтеграції соціуму, що стимулювало процеси формування громадянського суспільства.

Отже, створення та посилення ролі інститутів громадянського суспільства в умовах демократизації є одним із головних чинників незворотності реформ, послідовного поступу до європейського співтовариства. Приклад Польщі має велике значення для розвитку громадянського суспільства і демократичної держави в Україні.

Список використаної літератури

1. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі. // Сучасність. – 1994. - №5.
2. Кіш Є. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі ХХ – ХХІ ст. // Людина і політика. – 1999. - №3.
3. Колодій А.Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні// Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня-1 жовтня, 2000 р.) – Київ: Центр освітніх ініціатив, 2001.
4. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Червона Калина, 2002.
5. Мокшин В. К. 10 лет системной трансформации в странах Центрально-Восточной Европы и в России: итоги и уроки. //Власть. – 2000. – № 2. – С.29–36.
6. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Затверджено Міністерством освіти і науки України. Третє видання, оновлене і доповнене / За заг. ред. А. Ф. Колодій. — Львів: Астролябія, 2009. — С.145-187
7. Погорілий Д.Є. Політологія: 100 питань – 100 відповідей. Навч. Посібник для студентів вищ. Навч. Закладів. – Київ, «ІНКОС», 2008. – С. 107-108
8. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: [Кол.моногр.] /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002.

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ «ГІДНІСТЬ»**

Наукове видання

**КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ
ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**Видання здійснене за підтримки Василя Гаврилюка
(Асоціація керівників малого та середнього бізнесу)**

Комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300.